

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Iva Pohorská

Jed a otrava v českém jazykovém obrazu světa

Poison and Poisoning in the Czech Linguistic Worldview

Praha 2018

Vedoucí práce: doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.

Děkuji doc. PhDr. Ireně Vaňkové, CSc., Ph.D. za cenné připomínky, vstřícnost a odborné vedení této práce. Dále bych ráda poděkovala své konzultantce Mgr. Veronice Vodrážkové za její drahocenné rady a postřehy.

Velké díky patří též mé rodině a přátelům, kteří mi byli při psaní práce velkou oporou, a to zejména příteli Janovi.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 27. 7. 2018

Iva Pohorská

Abstrakt

Bakalářská práce soustřeďuje na sémantický okruh jedu a otravy v češtině. Vychází z teoreticko-metodologických principů kognitivní lingvistiky a etnolingvistiky. V návaznosti na perspektivu přirozeného, běžného, (naivního) jazykového obrazu světa je v úvodu práce stručně nastíněna i perspektiva přírodních věd, neboť k ní naivní perspektiva odkazuje a reflektuje ji. V první části práce je pozornost věnována sběru a popisu dat z jazykových slovníků češtiny a poté analýze lexémů *jed*, *otrava*, *trávit* (i jejich slovotvorných a sémantických derivátů). V druhé části práce jsou na základě analyzovaných dat nastíněny konotace spojené s ústředními lexémy tohoto okruhu. Pozornost je věnována také konceptuálním metaforám, které jsou s danou sémantickou oblastí spojeny.

Klíčová slova

Český jazyk, kognitivní lingvistika, konceptuální metafora, jazykový obraz světa, stereotyp, jed, otrava

Abstract

The bachelor thesis focuses on the semantic sphere of poison and poisoning in Czech language. It is based on theoretical and methodological principles of cognitive linguistics and ethnolinguistics. In connection with the natural, common, (naive) perspective of the linguistics worldview, the beginning also briefly outlines the scientific perspective since the naive perspective refers to it and reflects it. The first part of the text focuses on data collection and description of data dictionaries of Czech language followed by analyses of Czech *jed*, *otrava*, *trávit* lexems (and their word-forming and semantic derivatives). The second part of the text outlines, based on the analyzed data, connotations related to the main lexems of this sphere. The attention is also paid to conceptual metaphors that are related to this semantic sphere.

Keywords

Czech language, cognitive linguistics, conceptual metaphor, the linguistics worldview, stereotype, poison, poisoning

Obsah

Úvod.....	8
I. Pojetí jedu a otravy v přírodních vědách a v právu.....	10
1.1 Co je jed?.....	10
1.2 Jedy v přírodě.....	11
1.3 Právní obraz jedu a uchovávání jedů.....	12
1.4 Toxikologie, toxicita, toxin.....	12
1.5 Účinky jedů.....	13
II. Teoretická a metodologická východiska.....	14
1. Univerzální přístup k jazyku („americká škola“).....	15
1.1 Metafora.....	16
2. Specifický přístup k jazyku („lublinská etnolingvistická škola“).....	18
2.1 Atributy jazykového obrazu světa.....	19
2.2 Teorie významových konotací.....	21
III. Sémantická analýza výrazů <i>jed</i> a <i>otrava</i>	23
1. Etymologický výklad.....	23
1.1 Etymologie lexému <i>jed</i>	23
1.2 Etymologie lexému <i>trávit</i>	24
2. Lexémy <i>jed</i> a <i>trávit</i> ve slovnících.....	25
2.1 Významové pole lexému <i>jed</i>	25
2.2 Významové pole lexému <i>trávit</i>	27
3. Sémantika derivátů.....	28
3.1 Lexémy <i>jedový</i> , <i>jedovatý</i> a jejich významy.....	28
3.2 Další deriváty.....	29
3.3 Lexémy <i>otrávit</i> , <i>otrava</i> a jejich významy.....	30
3.4 Další deriváty.....	32
4. Výskyt jedu a otravy v české frazeologii.....	33
IV. Metafory jedu a otravy v českém jazyce.....	37
1. Poškozující činnost je konceptualizována jako otrava.....	37
1.1 Komunikace je konceptualizována jako podávání jedu.....	37
1.2 Činnost samotná je konceptualizována jako otrava.....	39
1.3 Narušitel činnosti je konceptualizován jako otrava.....	40
2. Jedovaté barvy.....	41

3. Další metafory.....	42
V. Jed a otrava v tradičním českém folkloru.....	44
VI. Závěr.....	50
VII. Seznam pramenů a použité literatury.....	52
1. Prameny.....	52
1.1 Použité slovníky.....	52
1.2 Použitá beletrie a použité folklorní texty.....	53
2. Literatura.....	55

Seznam použitých zkratk

ABM Araneum Bohemicum Maximum

Čel Mudrosloví národu slovanského ve příslovích Františka L. Čelakovského

ČNK Český národní korpus (SYN2015)

ESSČ Elektronický slovník staré češtiny

JgS Slovník česko-německý Josefa Jungmanna

LČ Lidová rčení

Mach Etymologický slovník jazyka českého Václava Machka

NESČ Nový encyklopedický slovník češtiny

OttS Ottův slovník naučný

Rej Český etymologický slovník Jiřího Rejzka

PSJČ Příruční slovník jazyka českého

SČFI 1 Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání

SČFI 2 Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné

SČFI 3 Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné

SČFI 4 Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy větné

SČS Slovník českých synonym

SJČ Slovník jazyka českého

SNČ Slovník nespisovné češtiny

SSČ Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost

SSJČ Slovník spisovného jazyka českého

SSoučČ Slovník současné češtiny

Úvod

Otravná pohádka pro otravná pacholátka:

„Byl jednou jeden, ale brzy umřel. A dobře mu tak. Byla s ním otrava. Taková otrava, až i on sám na tu otravu umřel. Když ho našli, byl celý zelený. To je otrava, pravil zřízenec. Tady už nemáme co pohledávat, pánové, obrátil se ke svým kolegům. A zase odešli. A dobře udělali, protože jen odešli z domu, zřítily se schody. Jen taktak a byli by všichni zahynuli. Ten dům už byl skrznaškrz prolezlý otravou. Stejně jako všechno v tomhle městě. Všechno je tu zelené, všechno spadne a všichni zahynou. Ti pánové od sanitní služby taky. A dobře jim tak. Je s nimi otrava. A dobrou noc, milé děti.“

(Wernisch, 1992, s. 11)

Tato bakalářská práce se soustřeďuje na sémantickou oblast jedu a otravy v českém jazykovém obrazu světa. „Pohádka“ Ivana Wernische dobře ukazuje významový posun výrazu *otrava*, ke kterému v současnosti ve vývoji českého jazyka došlo. Otrava již neznamena jen vpravení toxinu do těla, ale postupně nabyla i přenesených významů, a to např. nuda, znechucení nebo označení někoho, kdo neustále druhé obtěžuje. Lexémy *jed*, *jedovatý* apod. byly po dlouhou dobu spojovány jen s významem látky přivozující poškození organismu či smrt. Doklady nalezneme ve staročeských slovnících či korpusech shromažďujících texty z různých období vývoje češtiny. Ale jak často dnes zaslechneme např. slovní spojení *Nebud' tak jedovatý/jedovatá? Netvař se tak otráveně* apod.? Právě těmito dvěma aspekty (primárním a přeneseným významem) výrazů *otrava*, *otravovat*, *otrávit* aj. bychom se chtěli v této práci zabývat. Jsme si vědomi faktu, že lexémy *jed* a *otrava* pocházejí ze dvou různých základových slov, ovšem oba patří do stejné sémantické oblasti, a to podávání jedu někomu, trávení někoho/něčeho – ať už ve svém doslovném, nebo v přeneseném významu. Cílem této práce je popsat vývoj pojmů *jed* a *otrava* v českém jazykovém obrazu světa se všemi proměnami jejich významu a s významy novými, postupně nabytými.

V první kapitole se budeme zabývat jedem a otravou tak, jak jsou tradičně chápány ve světě přírodních věd (přesněji v biologii a chemii), ale také v právu. Ačkoliv se kognitivní lingvistika soustřeďuje hlavně na tzv. „naivní obraz světa“ neboli užití slov v běžné komunikaci, právě encyklopedický, přírodovědecký obraz zkoumaných slov je důležitým zdrojem pro naše následné uchopení zkoumaných pojmů v jazyce. Bude to informativní, věcná kapitola, která nám pomůže lépe charakterizovat zkoumanou oblast jedu a otravy v češtině, neboť tento vědecký obraz je dle nás podstatnou součástí celkového obrazu jedu v české slovní zásobě. Předpokládáme, že se bude od „běžného“ užití v mnohém lišit, ale zároveň k němu bude mnoho vyjádření a metafor odkazovat.

Ve druhé kapitole představíme kognitivní lingvistiku, její dva hlavní směry („školy“), přičemž důraz bude kladen hlavně na pojetí metafory, konceptuálních metafor a jazykového obrazu světa.

Ve třetí kapitole provedeme sémantickou analýzu obou zkoumaných slov. Budeme používat slovníky výkladové, speciální výkladové – etymologické, frazeologické i nevýkladové – synonymické. Zjistíme, jaký je etymologický původ obou slov a zda mají nějakou souvislost. V rámci výkladových slovníků popíšeme lexikální význam slov *jed* a *otrava*. Předpokládáme, že alespoň přibližně zjistíme, kdy v českém jazyce vznikl onen přenesený význam „jedovatosti“ a „otravování“.

Čtvrtá kapitola se zabývá metaforickým užitím jedu a otravy v české slovní zásobě. Na základě shromážděných dat jsme vytvořili konceptuální metafory a několik submetafor. Např. komunikace je často mluvčími viděna jako podávání jedu nebo činnost, jež člověka nebaví, nudí atd. je klasifikována jako „otravná“ (tedy taková, jež člověka hubí, zabíjí). Vše doložíme mnoha příklady z beletrie a korpusu.

V páté kapitole představíme oblast jedu a otravy tak, jak se vyskytuje v tradičním českém folkloru. Uvedeme několik balad a písní.

V šesté kapitole všechny získané poznatky shrneme.

I. Pojetí jedu a otravy v přírodních a v právních vědách

Na úvod naší práce považujeme za důležité charakterizovat obraz jedu a otravy tak, jak je reprezentován ve světě přírodních věd¹. Přírodní vědy pojmy často definují jinak, než jak jsou používány v běžné mluvě. Pohlíží na ně z jiné perspektivy – ať už chemické, biologické, medicínské či jiné – a definují je v kontextu svého oboru. Nejinak je to i s definicí jedu či otravy. Cílem této kapitoly je poskytnout základní informace o námi zkoumaném denotátu (tzn. jedu a otravě) a zjistit, v jaké míře a jak se tento denotát podílí na konceptualizaci jedu a otravy v českém jazyce.

1.1 Co je jed?

Jedy jsou látky organické i anorganické. Velké množství se jich dnes vyrábí uměle. *Ottův slovník naučný* (dále OttS) definuje jedy jako „látky, které lučebným způsobem ruší výkonnost tělesných ústrojí, a tím zdraví poškozují nebo ničí život“ (parafrázováno). Ale stejně tak uvádí, že plno těchto látek se zároveň používá v domácnostech a lékařství jako léků. Věta, která často uvádí či doprovází první stránky příruček pojednávajících o jedech, pochází od lékaře a přírodovědce Paracelsia²: „Všechny věci jsou jedovaté a nic není bez jedu, pouze dávka způsobuje, že věc není jedem“ (Altmann, 2004, s. 8). Tato věta platí dodnes, a dokonce se stala výchozím bodem pro chápání dávky v dnešní farmakologii i toxikologii. Téměř každá látka v přírodě je více či méně toxická a může být za určitých okolností škodlivá.³ Ovšem zároveň musíme dodat, že ze stejných přírodních látek se při správném dávkování vyrábí léčiva. Působí tedy naopak léčivě. Jed je tudíž z pohledu přírodních věd pojem relativní. Řečeno jinými slovy: jedy nejsou z pohledu přírodních věd jen látky škodící, ale za určitých okolností to mohou být i látky hojivé a léčivé. Jak si ukážeme později, to, aby se z jedu stala látka škodlivá, záleží na mnoha faktorech.

---

¹ Přírodními vědami chápeme v této práci především biologii a chemii.

² Paracelsus, vlastním jménem Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim (1493–1541), německý lékař, přírodovědec, chemik, farmaceut, filozof a teolog.

³ Toxikologie rozeznává látky prakticky netoxické (přibližná smrtelná dávka > 1 litr (neboli > 15 000 mg/kg); např. silikagel, BaSO₄) až supertoxické (přibližná smrtelná dávka < 7 kapek (neboli < 5 mg/kg); např. nikotin, strychnin, botulotoxin).

1.2 Jedy v přírodě

V neživé přírodě se jedy vyskytují v minerálech (hlavně těch, které obsahují těžké kovy: olovo, zinek, rtuť, arsen, fosfor aj.), působí vážné a chronické otravy⁴. Leptavě působí halogeny (chlor, brom, jod, fluor) a některé plyny vznikající v přírodě při chemických reakcích (oxid uhelnatý, sirovodík aj.). Jedy se však nevyskytují jen v neživé přírodě, hojně jsou také u rostlin či zvířat. Jedovaté látky jim slouží k usmrcení kořisti nebo ke své vlastní ochraně. Velice známé jsou hadí jedy⁵; jedovaté jsou však i mnohé žáby⁶ a mloci, kteří vylučují jedovaté látky kožními žlázami; jed produkují také medúzy, někteří mořští ježci, vosy, sršni, štíři, pavouci, brouci, housenky aj.

Stejně tak, jak je těžké definovat jed, je těžké vymezit skupinu jedovatých rostlin, neboť jedovatými, potažmo otravnými se stávají až v určité dávce, kdežto v menší míře jsou (či mohou být) naopak léčivé. U většiny druhů rostlin je běžné, že jedovatá je pouze část rostliny, zatímco zbytek rostlinného těla je neškodný. Nesmíme však opomenout zmínit, že také záleží na genetických predispozicích jednotlivých živočichů, kdy potenciálně nebezpečná látka může být pro jeden druh nebezpečná – a pro jiný druh zcela neškodná. Mezi nejčastější a nejrozšířenější jedovaté rostliny rostoucí v našich zeměpisných šířkách patří např. náprstník červený, durman obecný^{7 8}, rulík zlomocný, lýkovec vonný či vraní oko. Ovšem je třeba také dodat, že: sušené části náprstníku se používají při srdečních nemocech, listy durmanu pomáhají při astmatu; čisté, izolované alkaloidy rulíku pomáhají rovněž při astmatu a při křečích; lýkovec se využívá v homeopatii a v lidovém léčitelství jako mast proti revmatu a vraní oko jen výjimečně k léčení závratí, migrén a následků mrtvice. Listy vraního oka se používaly v lidovém léčitelství k obkladům na vředy a špatně se hojící rány. (Starý, 2017, s. 156) Z těchto příkladů vidíme, jak obtížné je definovat jedovaté rostliny, stejně jako „rostliny prospěšné zdraví“.

---

4 Hlavně v profesích, kde s těžkými kovy pracují denně – horníků, hutníků atp.

5 Jedy produkované hady. Z cca 1 500 známých druhů hadů je přibližně 900 jedovatých (Starý, 2014, s. 8), patří mezi ně např. taipan, kobra indická, mamba černá, zmije obecná.

6 Např. pralesničky (také zvané šípové žáby) – jedovaté žáby Střední a Jižní Ameriky. Indiáni jejich jed používali na hroty otrávených šípů.

7 Již 4–8 gramů čerstvé rostliny stačí k otravě (*Komenského slovník naučný*).

8 Pro zajímavost: v lidovém léčitelství se durman používal jako jedna ze součástí tzv. „nápojů lásky“, má omamný účinek.

1.3 Právní obraz jedu a uchovávání jedů

Z právního hlediska „je jedem každá látka, která mění chemické složení a funkci živé buňky jako základní jednotky živého organismu“ (Starý, 2017, s. 7). Zvláště prudké jedy musí být uchovávány odděleně od ostatních léčiv a v uzavřené skřínce. Jsou označeny mezinárodním piktografickým symbolem pro jed – lebkou se zkříženými hnáty a černým nápisem *jed* nejčastěji ve světových jazycích (tj. například anglicky a francouzsky *poison*, německy *Gift*) nebo latinsky *venenum*. Mírné jedy mají nápis červený. (Starý, 2017, s. 7–8)

Zacházení s jedy a omamnými látkami upravuje český právní řád (např. zákon č. 350/2011 Sb., o chemických látkách a chemických směsích, vyhláška č. 402/2011 Sb., o hodnocení nebezpečných vlastností chemických látek a chemických směsí a balení a označování nebezpečných chemických směsí) a další předpisy.

1. 4 Toxikologie, toxicita, toxin

Věda, která se zabývá účinky jedů, se nazývá toxikologie. Otrava, jakožto důsledek vniknutí jedů do organismu, se odborně nazývá toxikosa či toxicita.⁹ Obě dvě slova etymologicky vycházejí z řeckého slova *τοξικός* (toxikón), což je zkrácenina od *τοξόν* (toxón; řecky ‚luk‘) a *φάρμακόν* (farmakón; řecky ‚jed‘) – neboli ‚šípový jed‘¹⁰ (Linhart, 2014, s. 20). Otravy mohou být *akutní* nebo *chronické*.¹¹ Viditelný účinek akutní otravy nastává bezprostředně po jedné dávce, tedy po krátké a silné.¹² Chronické otravy pak značí opakované, dlouhodobé menší dávky. Jsou tím zákeřnější, neboť jsou dlouho bez příznaků. V laické mluvě se často zaměňuje slovo *jed* a *toxin*. To je však mylné, neboť toxin označuje pouze jed produkovaný živými organismy (např. tetrodotoxin¹³ anebo batrachotoxin¹⁴). (tamtéž)

---

9 Termín *toxikosa* zmiňují starší slovníky (jako např. OttS), zatímco v dnešních odborných publikacích se vyskytuje slovo *toxicita*.

10 Srov. etymologie lexému *jed*.

11 OttS je označuje i jako otravy *prudké* a *vleklé*.

12 Např. při sebevraždě, vraždě.

13 Vzorec $C_{11}H_{17}N_3O_8$; smrtící jed živočichů, zejména ryb řádu čtverzubců. Obsahuje ho např. japonská ryba fugu.

14 Vzorec $C_{31}H_{42}N_2O_6$; velmi silný kardiotonický a neurotoxický alkaloid nacházející se např. na kůži jihoamerických žab *Phyllobates aurotaenia* (čeleď pralesničkovití). Jed se používá kupříkladu k výrobě otrávených šípů.

1.5 Účinky jedů

Účinky jedů závisejí na mnoha faktorech – v jaké dávce byl jed použit, do jaké části těla byl vpraven, byl-li jed čerstvý (nebo naopak několik let již skladovaný) atd. Jak jsme již uvedli výše podle vědce Paracelsia, neexistují jedy, které by byly zhoubné a škodlivé vždycky a v jakémkoli množství. Dostavují se až po tzv. *otravné dávce*, která je pro každého člověka jiná. Roli hraje váha a velikost těla, požila-li ho osoba lačná či sytá, její věk aj. Neméně důležitou informací je, nebyla-li osoba na daný jed navyklá. Jak víme z mnoha jiných závislostí, i zde platí, že čím dlouhodoběji člověk látku¹⁵ užívá, musí k vyvolání stejného účinku používat dávky stále větší a větší.

Nejprudší jedy jsou podle *Ottova slovníku naučného* plyny, následují roztoky. Nejpomaleji působí jedy ve skupenství pevném (OttS).

---

¹⁵ Např. opium, arsenik.

II. Teoretická a metodologická východiska

Jak jsme již uvedli, tato práce je zaměřena na jazykový obraz světa českých slov *jed* a *otrava* (a jejich derivátů). Tento pojem je součástí směru, jenž se nazývá kognitivní lingvistika. Proto nejprve tento lingvistický směr představíme a definujeme jeho hlavní principy.

Kognitivní lingvistika je jazykovědná disciplína, o které se začíná samostatně mluvit přibližně od 80. let minulého století. Formovala se jako reakce na směr generativní gramatiky Noama Chomského. Její počátky se spojují např. s pracemi E. Roschové, pracemi E. Sapira a B. L. Whorfa o jazykové relativitě aj. Tento směr (kognitivní lingvistika) staví do centra význam. Nerozlišuje význam gramatický a sémantický. Kognitivní lingvisté tvrdí, že jazyk je jeden z kognitivních mechanismů, je to princip poznávání a bytí ve světě. Svět vnímáme skrze jazyk a formujeme ho. Od 70. let 20. stol. nastal tzv. „obrat v jazykovědě“ či „komunikační obrat“. Lingvistika se namísto vět začala zabývat i celými texty, „od systémových vlastností jazyka [přechází] k jeho fungování v komunikaci“ (Vaňková a kol., 2005, s. 17). Příznačná začíná být mezioborovost – prolínání jazykovědy např. s psychologií (psycholingvistika), sociologií (sociolingvistika) aj. Zatímco strukturalismus, výrazný směr první poloviny 20. století, se zaměřoval na vztahy mezi znaky jednotlivého systému (tzv. syntaktická dimenze), v 70. letech je důležitý vztah znaků a jeho uživatelů, jak jsou tyto znaky užívány v komunikaci (tzv. pragmatická dimenze). Přibližně od následujícího desetiletí se však do centra zkoumání dostává třetí dimenze znaku – sémantická. Důležitý je vztah znaku k denotované skutečnosti. Do popředí se dostává význam slov, jinak řečeno „to, co mají lidé na mysli, když daného slova užijí“¹⁶.

Adjektivum „kognitivní“ a dále například „kognice“ etymologicky vychází z latinského slova *cognitio* neboli „poznávání, poznání“. Kognitivní lingvistika se tudíž zabývá tím, jak si člověk kategorizuje svět, jak ho poznává a jak ho vnímá. Tato jazykovědná disciplína „chápe jazyk v těsném vztahu k lidským poznávacím schopnostem“ (Vaňková, 2013, s. 6). Pojem kognice označuje lidský poznávací systém, ale i poznávací schopnosti, mezi něž patří zejména schopnost konceptualizovat neboli „uchopovat určité situace nebo fragmenty skutečnosti v podobě pojmů (konceptů) či pojmových (konceptuálních) struktur – které jsou ze své podstaty spjaty s jazykem“ (tamtéž, s. 6). Pojmové struktury mají podobu lexikálního nebo gramatického významu.

---

16 Srov. Tokarski, 2007, s. 14.

Někdy je kognitivní lingvistika považována za subdisciplínu kognitivních věd¹⁷ obecně¹⁸. Ty se zaměřují na procesy, jež probíhají v lidské mysli. Jedna z hlavních otázek je, jak lidská mysl pracuje s jazykem a co jazyk o naší mysli vypovídá (Vaňková a kol., 2005, s. 21). V kognitivní lingvistice rozlišujeme několik směrů, obecně je lze rozdělit do několika skupin. Vaňková a kol. je člení do tří: první, jež se orientuje hlavně na zkoumání mozku (neurovědy, zkoumání umělé inteligence), druhá se zaměřuje na zkoumání mysli (mapují, „co jazyk vypovídá o různých aspektech lidské mysli“. (tamtéž, s. 35) „Zkoumají univerzálie, tedy to, co je pro mluvčí všech jazyků společné jako pro příslušníky téhož (lidského) druhu.“ (tamtéž)) a třetí se zaměřuje na studium kultury (jinak řečeno na studium „kolektivní mysli“). (tamtéž, s. 34–35). *Nový encyklopedický slovník češtiny* vymezuje dva hlavní směry – univerzální a specifický. My se právě na tyto dva přístupy zaměříme a postupně je definujeme.

1. Univerzální přístup k jazyku („americká škola“)

První přístup se zaměřuje na to, co je v pojmové struktuře člověka univerzální – jaké koncepty se vyskytují napříč jazykovým společenstvím. Hlavními představiteli tohoto přístupu k jazyku jsou američtí lingvisté George Lakoff a Mark Johnson. Tito lingvisté ve svých čtyřech knihách (*Metaphors We Live By*; *The Body in the Mind*; *Women, Fire and Dangerous Things* a *Philosophy in the Flesh*) formulují základní pojmy kognitivní lingvistiky. Všimli si, že v mnoha jazycích nalezneme doklady pro metaforičnost (zejména v knize *Metaphors We Live By*)¹⁹, tělesnost, tělesná představová schémata a antropocentrismus (*The Body in the Mind*)²⁰, kategorizaci (*Women, Fire and Dangerous Things*)²¹ a zkušenostní

---

17 „Kognitivní vědy studují mozek i mysl, jejich struktury, činnost a projevy z různých perspektiv a různými metodami. Vedle kognitivní lingvistiky se sem řadí především kognitivní psychologie a psycholingvistika, jazyková antropologie, neurovědy (zvl. neurolingvistika) a teorie umělé inteligence.“ (NESČ)

18 Srov. definice „kognitivní lingvistika“ v NESČ; Vaňková a kol.: 2005.

19 Lakoff, George – Johnson, Mark: *Metaphors We Live By*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1980. Česky: Lakoff, George – Johnson, Mark: *Metafory, kterými žijeme*. Přeložil M. Čejka. Brno: Host, 2002.

20 Johnson, Mark: *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1987.

21 Lakoff, George: *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1987. Česky: Lakoff, George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci. Co kategorie vypovídají o naší mysli*. Přeložil Dominik Lukeš. Praha: Triáda 2006.

realismus (experencialismus) (*Philosophy in the Flesh*)²². Vymezují se tak vůči generativismu Noama Chomského. Dle slov Ireny Vaňkové: „význam se podle nich chápe v souvislosti s mýtem objektivismu jako nezávislý na porozumění, jako odpoutaný od tělesnosti a od všeho lidského. Je viděn jako matematizovatelný, abstraktní, odtržený od skutečnosti a nezávislý na úzu.“ (Vaňková, 2013, s. 14). „Formalizující přístup k významu spolu s „mýtem objektivismu“ podle nich nezohledňuje lidskou zkušenost se světem, je antiintuitivní a nevysvětluje, jak věcem jako lidé opravdu rozumíme, resp. jak toto rozumění souvisí s jazykem.“ (tamtéž, s. 14–15).

1.1 Metafora

Metafora je jedním z uměleckých prostředků (tzv. tropů), u něhož dochází k náhradě vlastního (přímého) pojmenování pojmenováním nevlastním (přeneseným), a to na základě podobnosti jejich významů (NESČ). Název vychází z řeckého μεταφορά (metaforá, neboli „přenesení“). Na základě společných rysů tedy následně dochází k přenesenému pojmenování. Například spojení *bílý jed*²³, které je utvořeno na základě stejnosti barvy (cukr, mouka, sůl aj. jsou tradičně bílé) a vlastnosti – jedy jsou chápány jako látky škodlivé. Přeneseně jsou tudíž tyto potraviny označeny jako „jedy“.

Kognitivní lingvisté (a též např. Roman Jakobson²⁴) přistupují k metafoře odlišně. Chápu ji jako „základní konceptualizační mechanismus v jazyce“ (NESČ). Porušením tohoto mechanismu dochází k jazykovým poruchám, např. k afázii. Přenesli (a rozšířili) tudíž centrum zájmu z uměleckých metafor na metafory konvenční, užívané v každodenní komunikaci (Vaňková, 2005, s. 96). Ukazuje se, že metafora není jen specifikum krásné literatury či rétoriky, ale že prostupuje celým našim životem. Není již jen záležitostí jazyka, ale stává se prostředkem naší konceptualizace světa.

Američtí lingvisté George Lakoff a Mark Johnson definují podstatu metafory jako „chápaní a prožívání jednoho druhu věci z hlediska jiné věci“ (Lakoff, Johnson, 2014, s. 17). V publikaci *Metafory, kterými žijeme* (Lakoff, Johnson, 2014) se autoři zabývají teorií **konceptuální metafory**. Pracují s pojetím, že metafory se vyskytují v našem každodenním životě, mnohdy aniž bychom si to přímo uvědomovali. Ať už v jazyce, kterým se

---

²² Lakoff, George – Johnson, Mark: *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. Chicago – London: Basic Books, 1999.

²³ Viz kapitolu Metafory jedu a otravy v českém jazyce.

²⁴ Jakobson, Roman. *Poetická funkce. Z českých a cizojazyčných orig. vybral, usp. a ediční pozn. naps. Miroslav Červenka*. 1. vyd. Jinočany: H & H, 1995.

vyjadřujeme, nebo v myšlení. Myslíme a jednáme v rámci pojmů a právě tento pojmový systém má ve své podstatě metaforickou povahu. Pojem je strukturován metaforicky, činnost je strukturována metaforicky, a tudíž i jazyk je strukturovaný metaforicky (Lakoff, Johnson, 2018, s. 17). Nejznámějšími příklady metaforické povahy jazyka jsou např. pojetí sporu jako války – *Nikdy jsem ho v debatě neporazil, Napadl každou slabinu v mé argumentaci* aj. nebo času jako peněz, drahocenného zboží – *Plytváš mým časem, Nemám čas, Dochází nám čas* (tamtéž, s. 16–20). Jinými slovy, o jedné oblasti (o sporu, času aj.) mluvíme jako o oblasti jiné (v těchto případech o válce, drahocenném zboží). V rámci naší zkoumané oblasti mluvíme např. o činnosti, jež nás nebaví, jako o postupném jedu, o otravě – *otravné praní, vstávání, čekání* aj. (ČNK).

Tuto teorii metafor zpřesňuje a doplňuje teorie tzv. **konceptuálních** (resp. pojmových, představových) **schémat**. Zejména ve druhé knize *The Body in the Mind* Johnson dokládá, že pro lidskou kategorizaci světa je podstatná (a mnohdy určující) jeho orientace v prostoru. Mezi základní schémata patří opozičnost NAHOŘE²⁵ – DOLE (co je nahoře/vysoko zpravidla hodnotíme jako pozitivní: *skákat radostí* vs. *upadnout do mdlob*) CENTRUM – PERIFERIE (představa, že co je v centru, je důležitější: *pupek světa* vs. *žít na okraji společnosti*), ČÁST – CELEK (*živit pět krků*), NÁDOBA (uzavřený prostor, jenž má své hranice: *překročit své kompetence*), CESTA (*odbíhá od tématu, šlápl vedle*), SPOJENÍ (*navázat vztah*) aj. Konceptuální schémata jsou definována jako „dynamický vzorec uspořádání perцепčních aktivit, utváření představ a konceptualizace“ (Vaňková, 2013, s. 58). Osvojujeme si je „na základě tělesného prožívání a smyslové zkušenosti od nejútlejšího dětství, jsou zřejmě dána univerzálně a nekonceptuálně (na rozdíl od metafor, které jsou kulturně rozrůzněné). Tato schémata tvoří základ lidského pojmového systému, z nich se utvářejí metafory.“ (tamtéž)

Na základě konceptuálních schémat vznikají metafory. Metafory jsou speciální a kulturně diferencované, mohou se tedy kulturně lišit. V českém jazyce, jak si ukážeme později, je oblast jedu a otravy téměř vždy hodnocena negativně, jako něco, co škodí. Tento významový aspekt se následně odráží i v přenesených, metaforických užitích jedu a otravy. Pro námi zkoumanou oblast jedu a otravy jsme formulovali metaforu POŠKOZUJÍCÍ ČINNOST JE OTRAVA a následné submetaforu KOMUNIKACE JE PODÁVÁNÍ JEDU, ČINNOST SAMOTNÁ JE OTRAVA a NARUŠITEL ČINNOSTI JE OTRAVA. Metaforám týkajícím se jedu a otravy v češtině se budeme věnovat samostatně ve čtvrté kapitole.

---

25 Po vzoru Lakoffa s Johnsonem píšeme verzálkami.

Dalším důležitým pojmem je **kategorie prototypu** (resp. stereotypu). Kategorizujeme sice jednotliviny, ale chápeme je v rámci větších celků. Např. malé dítě, které ještě nemá povědomí o nejružnějších rasách psa domácího (latinsky *Canis lupus familiaris*), řekne „pes“, ať mu ukážete víceméně jakéhokoliv zástupce psího druhu: dogu, retrievera, chrtu, kolii, ovčáka, jezevčíka aj. Tím, že někoho nebo něco označíme například jako „psa“ (‚zvíře‘), „strom“, „lásku“, „modré“, „jedovaté“, „jedlé“ jako „adverbium“ atp., vlastně ono označované jakoby vložíme do příslušně označené škatulky na základě přítomnosti určitých rysů. Jedovaté rostliny, živočichy, plyny aj. tedy kategorizujeme na základě jejich rysů potenciálního nebezpečí ublížení na zdraví, respektive kvůli přítomnosti škodlivé látky (jedu) ve svém těle jako „jedovaté“. Přeneseně takto klasifikujeme například „jedovaté barvy“ – barvy, jimiž jsou většinou tyto rostliny či tyto živočichové nositeli.

2. Specifický přístup k jazyku („lublinská etnolingvistická škola“)

Druhý přístup ke kognitivní lingvistice zohledňuje hlavně jazyková a kulturní specifika jednotlivých jazykových společenství, klade důraz na souvztažnost jazyka a kultury.²⁶ Slovy Ireny Vaňkové: „Každý jazyk totiž podává specifickou, jistým společenstvím sdílenou interpretaci světa“ (Vaňková, 2005, s. 47). Někdy se označuje jako „polská/lublinská etnolingvistická škola“, „kulturní lingvistika“²⁷ aj., neboť její počátky jsou spjaty s polským městem Lublinem a tamními lingvisty. Vychází z analýz folklorních textů, frazeologie, důležitá je také etymologie. Centrálním pojmem tohoto přístupu k jazyku se stal „**jazykový obraz světa**“²⁸ (zkráceně též JOS). Jeho první definici podal Walery Pisarek v *Encyklopedii nauky o polském jazyce* jako „obraz světa odrážející se v určitém národním jazyce“, jenž však „přesně neodpovídá skutečnému obrazu, jaký odhaluje věda“ (Grzegorzcykowa, 2010, s. 275). Svou definici jazykového obrazu světa však vyslovilo velké množství polských lingvistů – J. Bartmiński, R. Tokarski, A. Wierzbicka aj. (Srov. Vaňková, 2005, s. 51n.). Pomocí konotací, které jsou s příslušnými zkoumanými výrazy spojené, se lingvisté snaží rekonstruovat „stereotypovost“ daného předmětu. Konotace jsou danému společenství všeobecně známé, jsou sdílené a uloženy v jazyce (NESČ). Specifickými metodami (sémantickými testy, dotazníky aj.) se tyto lingvisté snaží o popis zkoumaných stereotypů

---

26 Srov. Sapir, 1921: *Language: an introduction to the study of speech* – obsah daného jazyka je těsně spjat s kulturou (viz též Salzmann, 1997, s. 175).

27 Srov. Bulak: 2006, Bartmiński: 2016, NESČ.

28 Dnes se jím už ovšem zabývají i američtí či západoevropští lingvisté (David Danaher, James W. Underhill, Jasna Pacovská aj.).

a konotací a následné vytváření kognitivních definic. V současné době vzniká množství prací zabývajících se např. barvami, částmi těla, vybranými emocemi (strachem, hněvem), vybranými slovesy pohybu, smysly, teplotou aj. v různých jazycích²⁹. V rámci mezinárodního projektu EUROJOS vzniká srovnávací výzkum jazykově-kulturního obrazu světa Slovanů.

2.1 Atributy jazykového obrazu světa

V názvu naší práce je výraz „jazykový obraz světa“. Co znamená a jak jej lze charakterizovat se pokusíme vysvětlit v této části studie. Jaký je jazykový obraz světa a jaké jsou jeho vlastnosti? Touto otázkou se zabývali mnozí lingvisté. Náš soupis vychází z knihy Ireny Vaňkové a kol. *Co na srdci, to na jazyku* (2005), odvolává se na polského badatele J. Kajfosze:

1) **Heterogenost** – stejně jako má jazyk vrstvy slovní zásoby, je mnohvrstevnatý i jazykový obraz světa. Je nejednotlivý, mnohdy vnitřně rozporný. Jednotlivé „vrstvy“ tvoří dialekty (teritoriální rozrůznění), slangy, profesní mluvy (sociální rozrůznění), styly nebo sféry komunikace. Z tohoto důvodu do naší práce začleníme i šachový slang nebo např. brněnskou mluvu. Obraz světa, jak ho konstruují odborné texty, jednotlivé vědní obory se většinou výrazně liší od toho „běžného, naivního“ obrazu světa (viz definice JOS od Pisarka), avšak centrem (základem) jazykového obrazu světa je ona sféra přirozeného, každodenního světa. Ten má rysy **antropocentričnosti** (antropos (άνθρωπος) = člověk; usouvztažňování věcí z pohledu člověka. Něco je „malé“, „velké“, „jedlé“, „jedovaté“ atd. dle toho, jak se jeví právě člověku – např. bobule tisu červeného jsou pro člověka prudce jedovaté (proto patří tis červený mezi *jedovaté* rostliny), ale ptáci je mohou požít beze škody) a také **etnocentričnosti** (ethnos (έθνος) = národ; kulturně podmíněné hodnocení, jež se do jazykového obrazu světa promítá). Primárně máme tedy pojmem „jazykový obraz světa“ na mysli tuto subjektivně orientovanou sféru verbálního styku. I z tohoto důvodu jsou hlavními zdroji pro výzkum JOS texty běžné denní komunikace, texty folklorní a umělecké (jež tuto každodenní sféru reflektují, různě ji modifikují apod.).

2) **Dynamičnost** – jazykový obraz světa není rigidní. V průběhu času se mění. Jako vše ve světě podléhá neustálému přehodnocování a novým vlivům

---

29 Např. v polštině, češtině aj.

(podléhá „rekontextualizaci“ – Kajfosz, J.: *Językowy obraz świata w etnokulturze Śląska Cieszyńskiego*, 2001). Ať už se jedná o postupem času nabyté hanlivě zatížené pojmenování (*Cikán–Rom*), kdy je starý výraz postupně vytlačován či úplně nahrazen novým (*trapný–útrpný, sprostý–prostý*) nebo například vlivem cizích jazyků. Ovšem ačkoli v něm dochází k proměně, jádro (často velice staré, zděděné po předcích) zůstává neměnné. Oblast jedu a otravy byla od počátků češtiny spojována pouze s usmrcováním (někoho, něčeho), přenesený význam nudy, znechucení apod. získala až druhotně. České jazykové slovníky jej zachycují od 20. století³⁰.

3) **Výběrovost** – jak jsme již zmínili, jazyk je těsně spjat s člověkem a částmi reality, jehož je součástí. Jinými slovy, jazykový obraz světa jednotlivých národů je nutně ovlivňován světem (kulturou, přírodou), který je obklopuje. Jednotlivé národy mají rozvinutou tu lexikální oblast, která je pro ně důležitá – např. Norové, Finové a ostatní národy obývající severní Evropu si vytvořili několik desítek názvů pro (zvláště sněhové) srážky a sníh. Obyvatelé Mnichova si vytvořili rozsáhlou slovní zásobu o pive (Salzmann, 1997, s. 175) atd. Tyto části reality jsou pro ně podstatné, přicházejí s ní často do kontaktu, a tudíž ovlivnila jejich slovní zásobu a nutnost tuto oblast rozšířit.

4) **Axiologičnost** – jazyk není nezaopatřený. Jak bylo řečeno, jazykový obraz světa je nutně vázaný na člověka – a člověk je málokdy k věcem, jež ho obklopují, lhostejný. Hodnotí je – vnímá věci (a bytosti) kolem sebe příznivě, nepřátelsky, jsou pro něj známé nebo neznámé, samozřejmé či nesamozřejmé, přitažlivé nebo odpudivé, vzbuzují v něm sympatie, odpor, strach atp. Člověk je mírou své kategorizace jazykového obrazu světa. Jak jsme již uvedli, jazykový obraz světa je antropocentrický (srov. Johnson, *Body in the Mind*, 1987; Pajzdińska, 2007). Člověk a lidské stojí v centru (má nejvyšší hodnotu) – srov. ‚nelidský‘, ‚stvůra‘, ‚bestie‘, ‚zvíře‘ aj. Opozice se však konstituují i v rámci lidského – ‚vlastní‘ vs. ‚cizí‘, ‚já‘, ‚my‘ vs. ‚oni‘. Zvířecí pojmenování se vyskytují také v názvech některých jedovatých rostlin (vrání oko, oměj vlčí mor, vlašovičník větší aj.), v těchto případech se však jedná spíše o motivaci na základě vizuální podobnosti (vrání oko vypadá jako oko vrány) či označuje zvířata, pro která jsou dané rostliny jedovaté (oměj vlčí mor).

---

30 Tento přenesený význam se začíná vyskytovat od PSJČ (1. vydání 1935–1957).

5) **Integrálnost a kontextuálnost** – v mezích jazykového obrazu světa lze jen těžko určit rozdíly mezi slovníkovou definicí pojmu (významem, kolokabilitou), jeho mimojazykovým, encyklopedickým chápáním a jeho praktickým a pragmatickým užitím (jak pojem používáme „běžně“). Jed vnímáme primárně jako něco, co nám škodí a co nás následně může i zabít. Ve zvolání *na to vem jed!*, které by bylo možné volně vyložit jako „ačkoliv (se např. vsadíš a) tuto látku požiješ, neusmrtíš tě. To ti zaručuji!“ je jedu užito přeneseně (neočekáváme, že dotyčný opravdu požije jed a zemře). Důležité je, že jed je mluvčími vnímán jako něco ohrožující zdraví, jako něco nebezpečného. Jak jsme ukázali v I. kapitole, v přírodních vědách není jed pouze látka škodlivá, je to naopak velice často i látka léčivá. Záleží jen na jejím konkrétním množství. Chápání jedu se tudíž v přírodních vědách v tomto ohledu od „běžného“ užití slova liší. Je však třeba mít na paměti, že „v jazykovém obrazu světa však vidíme jako centrální právě onen praktický a pragmatický vztah ke světu, od něž se pak až sekundárně odvíjí i nazírání teoretické“³¹ (Vaňková, 2005, s. 54).

6) **Transcendentnost** – na rozdíl od umělých jazyků je přirozený jazyk schopný reflektovat sám sebe (obsahuje v sobě svůj vlastní metajazyk)³². Jedině proto jsou lingvisté schopni psát o jazyce samém (srov. Trost, 1995, s. 103). Jinak řečeno: jazyk je zároveň nástroj zkoumání, ale i zkoumaný/popisovaný objekt. Umělé jazyky toto neumožňují.

2.3 Teorie významových konotací

Touto teorií se zabýval například polský lingvista Ryszard Tokarski.³³ Právě konotace dle něj vysvětlují mnoho jazykových jevů, a jsou tedy podstatnou součástí jazykového obrazu světa a kognitivních definic významu slova – od metafor přes frazémy až k individuálním použitím v kreativních textech. Jinak řečeno: do sémantického rámce slova tudíž nepatří pouze „jádro“ slovního významu, ale také jeho asociační možnosti, stejně jako individuální užití vyskytující se hlavně v uměleckých textech. Konotace rozdělil na systémové a textové. Systémovými konotacemi rozumí (po vzoru Jordanské, Melčuka a jejich pokračovatelů) konotace běžného jazyka, jež se ve společnosti ustálily – tedy ty, které se ujaly u většiny uživatelů jazyka.

---

31 Srov. definice jazykového obrazu světa od Pisarka výše.

32 „vzájemně se prorůstají řadou analogií, metafor apod.“ (Vaňková a kol., 2005, s. 56).

33 Tokarski, 2007.

Textové konotace vykazují mnohem menší míru ustálenosti. Často se váží na konkrétní text či idiolekt jedince. V naší práci se budeme snažit zmínit ukázky obou, tedy jak konotace systémové, tak textové.

III. Sémantická analýza výrazů *jed* a *otrava*

1. Etymologický výklad

Naši sémantickou analýzu začneme etymologickým rozbořem lexémů *jed* a *trávit* (neboť právě z něj je substantivum *otrava* utvořeno). Etymologický výzkum je pro kognitivní lingvistiku velice důležitý, odhaluje původní motivace výrazů a může nám pomoci odhalit jejich dnešní sémantické souvislosti. Jako zdroj budeme používat *Etymologický slovník jazyka českého* Václava Machka (Machek: 1971; dále jen Mach), *Český etymologický slovník* od Jiřího Rejzka (Rejzek: 2015; dále jen Rej) a *Stručný etymologický slovník jazyka českého* Josefa Holuba.

1.1 Etymologie lexému *jed*

Jed je slovo všeslovanské, vyskytuje se tedy v různých podobách napříč slovanskými jazyky. Uvedme příklady: ve slovenštině je formální podoba slova stejná jako v češtině (tedy *jed*); v běloruštině, polštině, ruštině či ukrajinštině najdeme výraz *jad* se stejným významem jako v češtině; v hornolužické a dolnolužické srbštině používají podobu *jěd*. Jinak je tomu ovšem v srbštině a chorvatštině, tam výraz *jād* znamená ‚zármutek‘ či ‚žal‘ – ‚jed‘ je naopak *otrov*³⁴. Ve staroslověně se slovo psalo s dnes již zaniklým tvrdým jerem: *jadb*. Deriváty slova jsou například *jedový* nebo *jedovatý*.³⁵

Původem slova si nemůžeme být zcela jistí. Etymologové vychází ze dvou možností: *jed* může pocházet z praslovanského konstruktu **ědb*, který je odvozen od **ěsti* (dnešní *jísti*), jež pochází z indoevropského kořene **h₁ed-* (tedy vlastně znamenal ‚otrávené jídlo‘). Druhou možností původu slova je německé *Eiter*, v překladu ‚hnis‘ a řecké *οἶδος* neboli ‚otok‘³⁶.

Machkův etymologický slovník zmiňuje několik nářečních tvarů, které se v ostatních námi používaných slovnících nevyskytují: např. chodské *jedovatýj* – ve významu ‚rozhněvaný‘, moravskoslovenské *jed coby* ‚zlost‘, jihovýchodočeské *jedovati se*

34 Srov. etymologii slova *trávit*.

35 Dále viz oddíl deriváty.

36 Srov. např. Oidipus – oteklá noha.

(,vztekat se‘) či západomoravské sloveso *jadat se* ve významu ,vztekat se‘. Význam uvádí do souvislosti s používáním šťáv některých rostlin jako jedu na výrobu otrávených šípů³⁷ nebo na otrávení jídla. Byly to tudíž „zlé“ šťávy, většinou s hořkou chutí, a rozhněvaný, zlostný člověk měl být právě takovýchto šťáv plný (Mach). Tento aspekt (hořkosti, zahořklosti, zlých šťáv) se bude následně vyskytovat i v dalších sémantických a slovotvorných derivátech spojených s jedem.

Lexém *jed* tedy v každém případě znamenal něco špatného, negativního – ať už mluvíme o přimíchání nepatřičných látek do pokrmů či o psychických stavech mysli.

1.2 Etymologie lexému *trávit*

Jak výraz *otrava*, tak výraz *otravovat* a další odvozená slova (např. *potrava*, *potravinový*, *strávit*, *strávník*, *travičský*, *travičství* či *otravný*) pocházejí ze slovesa *trávit*. Ve staročeštině znamenalo sloveso *tráviti* ,živit se‘, ,vynakládat‘ nebo ,otravovat‘ (tj. ,usmrcovat jedem‘). V polštině má výraz *trawić* významy ,trávit‘ (potravu i čas), ,mrhat‘ nebo ,stravovat‘; ruské *travit’* ,otravovat‘, ,hubit‘, ,spásat‘ a ,štvát‘. Ve staroslověněštině znamenal výraz *traviti* pouze ,požívat‘.

Podoba slova vychází z indoevropského **treu-* (neboli ,roztírat‘, ,spotřebovávat‘). V litevštině, waleštině či řečtině nalezneme slova s podobným tvarem: litevské *trunėti* (neboli ,hnít‘), waleské *taraw* (neboli ,tlouci‘) či řecké τρώω (,potírám‘, ,trápím‘ či ,spotřebuji‘) – podle etymologů je však pravděpodobnější, že vychází z kořene **ter-* (tedy ,třít‘). Vidíme zde tedy posun ve významu (slovanské ,spotřebovávat‘ či ,dávat jed do jídla‘ versus ,hnít‘ či ,trápit‘). Není však jasné, jak k tomuto rozdělení významů došlo (Rej).

Staroslověnská podoba *truti* je dle Machka zachována (se změnou **trovu* > *truju*) v moravském *ztrút* (*žaludek všecko ztruje*). Z přičestí *trutý* poté vycházejí moravské tvary substantiva *truť*, *trutina* (neboli ,jed‘) a slovesa *otrútit* (neboli ,otrávit‘).

Původní význam byl tedy ,spotřebovávat‘ (hlavně jídlo) a poté ,práce žaludku a střev‘ [Machek uvádí výskyt *travidla* = ,zažívací ústrojí‘].

---

37 Srov. I. kapitolu.

Zvláštní případ je trávení jedovaté (,usmrcování jedem‘). Tento význam se vyvinul jen v části slovanských jazyků (v češtině, slovenštině, ruštině), přičemž motivace není příliš jasná. Určitá paralela by mohla být ve zmíněném ,jed‘, kde je to pravděpodobná možnost výkladu (,jídlo‘ a ,otrávené jídlo‘), ovšem v případě přechodu ,spotřebovávat jídlo‘ – ,usmrcovat jedem‘ je to velice nejistá hypotéza.³⁸

2. Zpracování v jazykových výkladových slovnících

V této části se zaměříme na definice lexémů *jed* a *otrava* tak, jak je charakterizují české výkladové slovníky. Získáme tak povědomí o tom, jakých významů zmíněné lexémy nabývají. Pokusíme se nastínit i diachronní pohled, neboli pokusíme se popsat proměny slovníkových definic zkoumaných pojmů v čase. Tentýž postup použijeme následně i v části o derivátech.

2.1 Významové pole lexému *jed*

Elektronický slovník staré češtiny (dále jen ESSČ)³⁹, zachycující slovní zásobu češtiny od prvních písemných projevů do 15. století, uvádí tři významy slova *jed*. Chápe ho jako ,látku (zvláště tekutou) způsobující otravu‘; poté jako ,jedem otrávený pokrm, plod‘ aj. a přeneseně jako něco, co ,působí zkázu‘.

Obsáhlý, pětidílný *Slovník česko-německý* (dále jen JgS), který mezi lety 1835 a 1839 vydal Josef Jungmann, definuje *jed* podobně – jako ,tělo neb hmotu, která uvedena budouc v krev neb tělo živočicha, obyčejně jej usmrcuje‘. Nadto uvádí lexém *jed* jako ,věc škodnou, nakažlivou‘ – například zmiňuje přísloví *Na jazyku nosí med, v srdci kryje jed*, a také jako ,vztekllost‘, ,hněv‘: *Nepřítel naň jed má neuhašený* (vše JgS). Nezmiňuje tedy explicitně *jed* jako pokrm, jak ho zachycují slovníky staré češtiny.

Soudobé české výkladové slovníky, v našem případě *Příruční slovník jazyka českého* (dále PSJČ), *Slovník spisovného jazyka českého* (dále SSJČ), *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (SSČ) a *Slovník současné češtiny* (SSouČČ), se v sémantické oblasti spojené

---

38 Za tyto informace děkuji panu doc. Rejzkovi.

39 Dostupný z <http://vokabular.ujc.cas.cz/>.

s lexémem *jed* od staročestiny⁴⁰ po současný český jazyk navzájem příliš neliší. Uvádí opět dva až tři významy (sémémy) slova *jed*:

Zaprvé je to ‚látka, která chemicky poškozuje či ničí živý organismus‘ (SSČ, upraveno). Je zajímavé, že slovníky vždy jako první příklad uvádějí spojení se zvířaty: *hadí* či *zmijí jed* – tedy otravná látka, kterou had sám produkuje; kdežto v jiné roli stojí *jed na krysy* – látka, která po požití dotyčné zvíře otráví, způsobí mu smrt.⁴¹ Dále nacházíme spojení *šípový jed* – zde je jedem otravná látka, kterou se hrot šípu napouští, (aby znásobil účinek šípu). V PSJČ nalezneme beletristické ukázky např. z Šimáčka: *Pro takové mladé hochy je prý pivo jed*. či Erbeny: *Tvůj dech otravný jako jed*. V SSJČ nalezneme spojení s alkoholem nebo drogami (*nikotin a jiné jedy; obchod s bílým jedem* neboli opiem. (je však třeba poznamenat, že výraz *bílý jed* se v poslední době užívá i pro cukr a jiné škodlivé látky – viz dále s. 42–43). Přeneseně uvádí slovníky užití spojení *Na to můžeš vzít jed!* jako něčeho, co nepoškozuje náš organismus a nezahubí nás, ale něčeho, co je jisté, čemu se dá spolehlivě věřit.

Druhý význam, který rozlišuje např. SSJČ a SSoučČ (SSČ jej uvádí jako přenesený význam prvního) je něco, ‚co působí rozkladně‘. Jedná se o rozkladné názory, smýšlení či ničivou činnost. Za příklady uveďme spojení *jed fašismu, zrady, klamu, pomluvy* či *zrady*. Z toho vyplývá, že i v tomto přeneseném významu je pro mluvčí důležitý rys škodlivosti, zhoubnosti, zamoření atd., kterého jed ve svém významu nabývá.

Stejný sémantický rys se uplatňuje i v brněnské mluvě, ve které výraz *jedy* označuje nepravdivé řeči, lži nebo účelově upravená sdělení – *To ti só dycky jedy, co on valí, ale dobře se to poslouchá* (SNČ).

Pod samostatnou lexii (neboli samostatným užitím) uvádí SSoučČ význam jedu jako ‚zlosti‘, ‚vzteku‘ či ‚zášti‘ (*být plný jedu* = o člověku, který je plný zlosti, plný žluči). Srov. *jedovati se, jadat se* (‚zlobit se‘) v oddílu Etymologický výklad. ‚Zlost‘, ‚nenávisť‘, ‚zahořklost‘ je v určitých významech synonymní právě se žlučí (SČS). Tento sémantický rys je tudíž pro české mluvčí velice důležitý a podílí se na konotacích s jedem spojených.

---

40 Staročestinou (neboli starou čestinou) chápeme fázi čestiny od 13. do 15. století. (Viz např. Šlosar, Dušan a kol. (2009): *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Brno: Host.)

41 Tzn. není produktem samotných krys (jak je tomu v předcházejícím příkladu).

Jed ve smyslu ‚revmatu‘ uvádí PSJČ, a to se stylistickým hodnocením dialektově – *Leží juž plných sedm let; má studený jed v kostích* od Boženy Němcové.

Slovník českých synonym uvádí výraz *toxin* jako odborné synonymum slova *jed*. Zastaralé synonymní formy pro výraz *jed* jsou *otrušík (arsenik)* nebo expresivně *utřejch* (SČS).

2.2 Významové pole lexému *trávit*

Výkladové slovníky se v klasifikaci lexému *trávit* rozcházejí: zatímco *Malý staročeský slovník* a poté slovníky od SSJČ počínaje (tedy od 50.–60. let minulého století) klasifikují slovesa *trávit* jako homonymní⁴² – tedy jako formálně shodné, avšak bez významové a generické souvislosti, stejné tvary jsou čistě náhodné, Jungmann (JgS) a PSJČ zahrnují všechny jeho významy pouze pod jeden lexém (tedy pod jednu lexikální jednotku)⁴³. Jak jsme naznačili v oddílu Etymologie, není zcela jasné, jak spolu oba významy (*trávit* jako ‚spotřebovávat potravu‘ resp. ‚dávat jed do jídla‘) etymologicky souvisejí, jinými slovy zda mají slova historickou souvislost. Slovo *trávit* bychom z dnešního hlediska hodnotili nejspíše jako lexikální homonymii⁴⁴, a to vzniklou rozpadem polysémie. Významová souvislost už je natolik zastřena, že ze synchronního pohledu lze slova považovat za homonymní. Pro potřeby této práce jsme se rozhodli právě k zařazení homonymnímu. Jaká dvě homonyma to tedy jsou?

Zprvé *trávit* ve významu ‚rozkládat potravu zažívacími orgány, a tím ji připravovat k vstřebávání do krve‘. Například: *Léky podporující trávení* či *žaludek mu dobře tráví*. Zadruhé ‚tomuto procesu napomáhat‘ (*minerálka tráví*) a zatřetí ‚prožívat čas‘ (*tráví život o samotě*) (vše SSČ). S tímto slovesem souvisejí např. slova jako *potrava*, *strava*, *stravování*, *strávník*, *vytrávit* atd.

---

42 Trávit ve významu ‚rozkládat potravu‘ a trávit ve významu ‚usmrcovat jedem‘.

43 Považují tedy slovo za polysémi.

44 Lexikální homonymie je takový druh homonymie, který vzniká např. hláskovým vývojem z domácích slov (*objet* – od sloves *objet* i *obejmout*), užitím stejných stavebních prvků (*travička* jako ‚malá tráva‘ a ‚žena usmrcující jedem‘), tvarovou shodou slov přejatých z cizích jazyků (*servis* – ‚jídelní soubor‘, ‚podání‘ i opravářská služba) aj. Někdy se k lexikální homonymii řadí právě i rozpad polysémie. Zdeňka Hladká (2017): HOMONYMIE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*.

Druhý lexém je ‚usmrcovat jedem‘. Ve slovnících nalezneme příklady jako *trávit potkany* (SSČ) nebo *trávit se z nešťastné lásky* (tamtéž). *Příruční slovník jazyka českého* dále rozlišuje významy ‚trávit živý/životný objekt (= ‚někoho‘)‘ a ‚trávit neživý/neživotný objekt (= ‚něco‘)‘. ‚Trávit živý objekt‘ se týká právě významu, který jsme již popsali výše – trávit sebe nebo trávit jiného živého tvora. Aktanty aktor (ACT) a patiens (PAT) jsou členy obligatorními, neboli musí být vyjádřeny vždy, zatímco způsob vyjádření prostředku (MEANS), tedy ‚trávit čím‘ již vyjádřen být nemusí, jedná se o člen fakultativní (VALLEX). ‚Trávit neživý objekt‘ vysvětluje PSJČ jako ‚činit něco jedovatým‘, ‚napouštět jedem‘. Za příklad uvádí (s příznakem ‚přeneseně‘) ukázkou z Heyduka: *Dál travte zlobou života nám číše, však proudu dějin nepotřísni kal!*

Některé slovníky také speciálně uvádějí zvrtné podoby (*trávit se*). Jedná se o všechny námi používané kromě SSČ a SSoučČ – ty jej zahrnují pod příklady k *trávit* (viz např. citovaný SSČ). V PSJČ nalezneme dvě užití: ve významu ‚slábnout‘, ‚ztrácet síly‘, ‚chřadnout‘ – tento význam rozlišuje i SSJČ a uvádí příklad *trávil se beznadějnou láskou*⁴⁵ a druhý význam *trávit se* jako ‚pokoušet se o sebevraždu jedem‘. Jako ukázkou použijme příklad již zmíněný výše: *trávit se z nešťastné lásky* (SSČ). Oba tyto významy nám dokazují otravu jako něco, co organismus poškozuje či rozkládá. V prvním případě je otravnou látkou / jedem abstraktní jev (lásky), v případě druhém konkrétním (jed, plyn aj.).

3. Sémantika derivátů

3.1 Lexémy *jedový*, *jedovatý* a jejich významy

Adjektivum vytvořené od slova *jed* je *jedový* – např. *jedový had*, *nebude tak jedová* (parafrázováno, PSJČ). Ovšem v současné češtině je mnohem frekventovanějším⁴⁶ derivátem adjektivum *jedovatý*, který se s významy prvního zmiňovaného adjektiva shoduje⁴⁷, a nadto přináší význam nový. Proto se zaměříme na výraz *jedovatý* a poukážeme na odchylky obou slov. Slovníky se shodují na třech významech slova *jedovatý*. V primárním významu je to např. *jedovatý had*, *plyn* či *jedovatá houba* – čili ‚něco obsahující jed‘ nebo ‚způsobující

45 Srov. užití *trávil se z nešťastné lásky* – zatímco příklad *trávil se z nešťastné lásky* odkazuje k požití jedu, *trávil se beznadějnou láskou* odkazuje spíše ke skutečnosti, že to tento pocit „sžíral“, činil slabším.

46 Oporu nalézáme v ČNK: 12 výskytů *jedový*, 355 *jedovatý* (ČNK).

47 Výjimku tvoří odborné termíny jako např. *jedové žlázy*, *váčky*, *zuby*, *trny* aj., které se ve formě adjektiva *jedovatý* nepoužívají (*jedovaté váčky apod.).

otravu'. Had či houba v sobě jed obsahuje, když nás had uštkne (či houbu sníme), dostane se nám do organismu a poškozuje jej. Na stejném principu (vpravení jedovaté látky do těla) funguje nadýchání se jedovatého plynu. Význam adjektiva tedy reflektuje primární sémantickou oblast jedu. Druhý, přenesený význam (v SSČ a SSJČ hodnocen jako expresivní) je 'jízlivý', 'zlomyslný'. Např. *jedovatý člověk*, *mít jedovaté poznámky*, *prohodit něco jedovatého* nebo v PSJČ ukázka z díla V. Dyka: *Kadeřábek byl jedovatý. Mluvil málo, ale zle*. Zde nacházíme paralelu ve významu jedu jako zlosti, zášti apod. V obou těchto případech lze považovat adjektiva *jedový* a *jedovatý* za synonymní.

Užití, v jakém je však zaměnit nelze, je popis něčeho, co 'nepříjemně působí' nebo 'má nějakou vlastnost až v nepříjemné míře' – uveďme např. *jedovatý podzimní vítr* (tedy mrazivý) nebo *jedovaté* (tedy křiklavé) *barvy*.

V minulých stoletích však mělo adjektivum *jedovatý* mnohem více užití. Ojedinelý význam adjektiva *jedovatý* uvádí Jungmannův *Slovník česko-německý*, který pod příkladem *jedovatý nůž* myslí 'nůž velmi ostrý'. Ještě více užití (konkrétně šest) rozlišuje *Elektronický slovník staré češtiny* – ten adjektivum *jedovatý* pojí s rostlinami (jedovatými, 'přírozně obsahujícími zdraví n. životu nebezpečnou látku'), zvířaty (jedovatými, produkujícími jed či jinak nebezpečnými), nápoji, pokrmu či šípy (obsahujícími jed). Za čtvrté se adjektivum používalo ve spojitosti s krví, boláky aj. – nakaženými jedem nebo obsahujícími nebezpečnou nákazu, dále o učeních, duchu apod. (taková učením, která jsou 'zlá', 'špatná', 'otrávená') a konečně o životě (takovému, který se chýlí ke konci). Poslední zmiňovaný výraz již z běžného užívání vymizel, předcházející však většinou používáme nadále, jen jim již nevyčleňujeme samostatnou lexii ve slovníku, ale pojíme je do větších celků.⁴⁸

3.2 Další deriváty

Adverbium vytvoříme také ze základu *jedovatý*, a to pro příslovce typickým sufixem -ě, tedy *jedovate*. V PSJČ sice ještě formu *jedově*⁴⁹ nalezneme⁵⁰ (ovšem je třeba dodat, že pouze v internetové podobě na excerpčních listcích), současné slovníky už ji neuvádí vůbec. Významy adverbia jsou analogické těm adjektivním: *jedovate mluvit* (tedy jízlivě), *jedovate ostrý vítr* (mrazivý) a *jedovate zelená barva* (všechny ukázky SSJČ).

⁴⁸ Viz pojednání o lexému *jed* v jazykových slovních v této práci.

⁴⁹ Tedy formu utvořenou na základě adjektiva *jedový*.

⁵⁰ Exemplifikace např. ze Sládkova překladu Krále Leara: *Věci ty tak jedově mu hryžou na mysl...*

Podstatné jméno vyjadřující vlastnost toho, co je jedovaté, je *jedovatost*. Antonymum základového slova *jed* (neboli ‚látka, která jed ruší n. působí proti jeho účinkům‘) je utvořeno prefixací: *protijed*⁵¹. Výrazem *jedubaba* (PSJČ, SSJČ též *ježibaba*, *jedibaba*) se označovala mytologická, nadpřirozená bytost, obvykle to byla zlá, stará a ošklivá žena či čarodějnice. Výraz se řidčeji používá se i dnes, je hanlivým označením pro zlou či svárlivou ženu (obvykle starší): *je to stará ježibaba*, *nemohl s tou ježibabou vydržet* (obojí SSJČ).

Zajímavé slovotvorné deriváty a složeniny, které se dnes již nepoužívají, zmiňuje Jungmannův *Slovník česko-německý*, většina z nich se také vyskytuje ve slovnících starší češtiny. Zmiňme alespoň některé: pro ‚traviče‘ uvádí slovníky synonyma *jedodělník* (JgS), *jedovatec*, *jedovec*, *jedovník* (JgS, ESSČ), naopak ‚kdo hojí hadí uštknutí‘ je *jedohojec* – (v ESSČ psáno jako *jědohojcě*). Ženský protějšek ‚traviče‘ – tedy ‚ta, která tráví jedem‘ nebo jed připravuje, je *jedovatka* (oba slovníky). Synonymum pro ‚travičství‘ neboli ‚jedu připravování‘ udávají *jedování* popř. *jedovačství* (obojí ESSČ). Dále jsou to slova *jedokaz* (‚co jed kazí, ruší‘; JgS), *jedoš* (‚zlostný člověk, hněvivý‘; JgS) nebo *jedotrávenina* (‚otrava jedem‘). Význam lze také dobře odvodit ze složeniny *jedovládny* (‚nad jedem moc mající‘; JgS). Slovesa odvozená od substantiva *jed* byla např. (z)*jedovatiti* (‚nakaziti jedem‘).

3.3 Lexémy *otrávit*, *otrava* a jejich významy

Nejpoužívanějšími a v korpusu co do frekvence nejdoloženějšími deriváty slova *trávit* jsou *otrava*, *otrávit* a jeho vidový protějšek *otravovat*.⁵² Začněme nejprve slovesem: *otrávit* je vidový protějšek *trávit* utvořený prefixem *o-*. Základní (primární) význam slovesa je ‚usmrtit jedem‘ či (v reflexivní podobě *otrávit se*) ‚zemřít po požití jedu‘. Tedy například *otrávit šípy* nebo *otrávil se plynem*. V prvním případě používáme jed jako látku pomocnou k rozkladu (resp. smrti) někoho druhého, ve druhém jako prostředek k usmrcení nás samých. K těmto významům (usmrtit někoho druhého či usmrtit sebe), se v dnešní češtině přidává ještě další, přenesený, a to ‚znechutit něco‘ (SSČ), ‚ztratit dobrou náladu‘ (SSJČ). Jako příklad uveďme věty *otrávil posluchače nudným vyprávěním* nebo *ten ale dovede člověka otrávit* (obojí SsouvČ, upraveno). Vedle toho se v češtině nachází nedokonavé sloveso *otravovat* podobného

⁵¹ Srov. *protilátka*, *protilék*.

⁵² Četnost užití v ČNK: *otrava* 334 výskytů, *otravovat* 257 v., *otrávit* 227 v., ... *otravný* 130 v., *travič* 20 v. (KonText z 19. 10. 2017)

významu. Sémantickou oblast otravování jako ‚usmrcování jedem‘ však nalezneme jen u PSJČ a SSJČ: *Za slušný honorář otravoval ve stodolách a stájích krysy. Kouř a špatný vzduch mě tady [v kupě] přímo otravovaly.* (obojí PSJČ), SSČ a SSoučČ jej vůbec neuvádějí. Uvádějí jen významy ‚obtěžování‘ – *Proč mě s tím otravuješ? Neotravuj mě hloupostmi* (obojí SSoučČ) a ‚znehucení‘ – *otrávit si život* (SSJČ) *Už mě ta práce otravuje* (SSoučČ). Je však třeba dodat, že tyto významy a tato užití jsou expresivní a hovorová. V PSJČ (tedy slovníku z let 1935–1957) tyto významy nalezneme také, jen se samozřejmě liší příkladové věty: *Potlesk a sykot všedního davu čistou zář poesie kalí a duši otravují. Dekadenti, ti jsou první, co nám otrávilí svět. Ty myši otrávilí Jakubovi už mnohý den [...].* Ve slovnících staročeštiny až po JgS (tedy 30. léta 19. století) toto užití nenacházíme.

Substantivum *otrava* ESSČ vůbec nezachycuje. *Slovník česko-německý* jej klasifikuje jako synonymum pro jed – *Sokrates, jak mu bylo usouzeno, vypil s dobrou a pokojnou, ano téměř s veselou myslí otravu a umřel* (JgS)⁵³. Slovníky od PSJČ počínaje klasifikují *otravu* již poněkud jinak a jako slovo polysémnní. Primárně je to ‚(chorobný) stav působením jedu v organismu‘. Například *otrava houbami, otrava krve* (SSČ, parafrázováno). S příznakem hovorově a expresivně zaznamenávají slovníky *otravu* jako něco ‚co působí nudu, znehucení, znudění‘: *to byla otrava* aj. (SSoučČ, upraveno). Opětně tedy dochází k přenesení významu konkrétno–abstraktno. Vlastnosti konkrétního subjektu (jedu, toxické látky) jsou „přeneseny“ na pojem abstraktní (náladu). Na něco, co nám „otravuje“ pozitivní naladění. Dále se toto substantivum používá v maskulinu i femininu jako označení pro někoho, kdo stále otravuje (*otravný muž / otravná žena* (ABM)). V tomto případě vidíme sémantickou oblast působení nudy, obtěžování či znehucenosti (*Vyhod' toho otravu* (SSČ), *[Doktor Kraft] byl pacifista a otrava jako všichni lidé příliš ušlechtilých názorů* (PSJČ)). Ve staročeštině až po Jungmannův slovník tato přenesená užití nenacházíme.

3.4 Další deriváty

Mezi další deriváty patří například již zmiňované nedokonavé *otravovat*⁵⁴ (či v reflexivní podobě *otravovat se*) *Proč mě s tím otravuješ? Neotravuj!*, substantivum *otrávenost* či adjektiva *otrávený, otravný* a příslovce *otráveně, otravně* (*být otrávený z práce, tvářil se*

⁵³ Přepsáno do současného pravopisu.

⁵⁴ Pro potřeby práce zařazujeme až po *otrávit*.

otráveně (obojí SSoučČ)). Na těchto příkladech vidíme, že základem pro tato slova byla sémantická oblast nudy, znučenosti, znechucení.

Vedle toho samozřejmě existuje *otrávený* jako přídavné jméno utvořené ze sémantické oblasti otravy, tedy ‚usmrcený jedem‘ – např. *otrávený potkan* (SSČ).

Dvojí prefixací utvoříme například sloveso *přiotrávit* (*přiotrávit se*) neboli ‚způsobit částečnou otravu‘ (SSoučČ), méně časté je *pootrávit* (*pootrávit se*) ‚poněkud, trochu otrávit‘ (PSJČ). Minimálně tedy sloveso *přiotrávit* (*se*) potvrzuje ‚otravu‘ jako stav či smrt působením jedu v organismu. Že se ‚přiotrávíme‘, znamená, že se k tomuto stavu přiblížíme, ale nakonec nás látka nezabije.

Další substantiva odvozená od základu *trávit* pojmenovávají osobu, jež jed podává či připravuje: *travič* či v ženské podobě: *travička* a činnost: *travičství* (vše doklad SSoučČ). Přeneseně a hanlivě je *travič* ten, který ‚vytváří vzájemnou nedůvěru‘ a ‚otravuje vzájemné vztahy‘ (SSJČ) – srov. *travič studní* (viz dále s. 34). *Trávení* vysvětluje JgS mimo jiné jako ‚jedu dávání‘, v dnešních slovnících se již vyskytuje jen v souvislosti s živočišným procesem trávení – tedy ne v té sémantické oblasti, na kterou se zaměřuje naše bakalářská práce. Jungmannův slovník uvádí čtyři sémantické oblasti trávení: *nejhlavnější stroj trávení neb zažívání je žaludek*; zadruhé ‚utrácení‘ (zásob i času)⁵⁵; zatřetí již zmiňované ‚jedu dávání‘ a specifické užití jako synonymum pro ‚souchotiny‘ (*trávení těla mít*) – tento poslední význam zachycuje i PSJČ, tento slovník však přidává stylistické hodnocení ‚dialektově – věděl, že má trávení těla, že se nezhojí‘ (PSJČ, volně parafrázováno). Adjektivum *travičská kauza* uvádí SSoučČ.

Deriváty, které v dnešním jazyce už běžně nezaslechneme, se vyskytovaly ve starší češtině a nalezneme je opět i v Jungmannově slovníku⁵⁶. *Travič*⁵⁷ se vyskytoval i v podobách *travitel*, *otravič*, *otravník* (v obou slovnících) a *trávenec* (pouze JgS). *Travička* se nazývala také jako *travitelka*, *travitelkyně* a *otravnice* (doklady pouze JgS). Synonymní výrazy pro *jed* byla *trávenina*, *trávenice* i *otrava*⁵⁸.

⁵⁵ Viz etymologie slova *trávit*.

⁵⁶ Podoby převádíme do současného pravopisu (tzn. týká se změny w→v, výjimečně i→í (podoba *otrawník*)). / Tvary převádíme do současné grafické podoby (tzn. týká se změny w→v).

⁵⁷ ‚ten, kdo jedem tráví lidi‘ (JgS)

⁵⁸ Připomeňme, že *otrava* byla pouze synonymem pro ‚jed‘ (a *otravný* tedy znamenalo pouze ‚jedovatý‘).

4. Výskyt jedu a otravy v české frazeologii

Frazeologie je důležitou složkou kognitivnělingvistického zkoumání, je například cenným zdrojem pro následné vytváření konceptuálních metafor. Objevují se v ní také určité významové konotace a stereotypy, které jsou s danou zkoumanou sémantickou oblastí spojené. Z toho vyplývá, že je frazeologie podstatnou součástí konstruování jazykového obrazu světa. Zdroji dat budou slovníky frazeologické a ideografické.

Opozice, která se v souvislosti s jedem často objevuje, je „med – jed“. Objevuje se ve spojeních *od včely pochází med a od hada jed / od včely máš medu, od hada zas jedu*. V těchto případech pravděpodobně jedná o motivaci „prospěšnosti“ – včelu chráníme, včela nám dává med, zatímco had nás kousne, uštkne – srov. I. kapitola, část Jedy v přírodě – nejvíce jedovatých živočichů je právě hadů.

Množství frazému týkající se opozice „med – jed“ se vztahuje ke komunikaci či k mezilidským vztahům. Člověk (jakožto ten, kdo komunikuje, mluví) je vyjádřen synekdochicky: namísto celého člověka jsou zmiňovány pouze oči, jazyk (příp. ústa) a srdce (příp. záda, pas), přičemž srdce stojí k ostatním zmiňovaným v opozici: *do očí med, za zády jed / v ústech⁵⁹ med, v srdci jed / má na jazyku med a v srdci jed / na jazyku nosí med a v srdci kryje jed / v medu jed dávati / je do očí jako med, ale po straně jako jed*. Případně *v ústech (na jazyku) nosí med a stred, a v srdci chová šalby jed* (také *v ústech má med, a břitvu za pasem nosí*.) Ústa jsou v jazykovém obrazu světa spjata hlavně s řečí a přijímáním potravy (srov. Vaňková 2007, s. 166–175). V téže knize⁶⁰ také autorka dokazuje opozici slov *srdce/duše* vs. *ústa* ve slovní zásobě spojené právě s ústy a jazykem. „Tedy toho, co je ‚v hloubi‘ (verbálně nevyjevené, ale intenzivně prožívané), a toho, co se vyjevuje (ale často i předstírá) ‚na povrchu‘“⁶¹ (tamtéž, s. 174). Frazémy proto vystihují, popisují osobu, která se chová neupřímně. Člověka, který se navenek chová mile, ale za zády dotyčného pomlouvá. Nadto je med pokrm sladký⁶², zatímco jeden ze sémantických rysů charakterizujících jed je hořkost (viz *být hořký jak utrejch*) (přeneseně pak jízlivost, zloba, nenávist – srov.

59 Ve tvaru *oustech* (Flajšhans, 2013).

60 *Nádoba plná řeči*, Vaňková 2007.

61 Srov. *co na srdci, to na jazyku*.

62 Přirovnání *sladký jako med* – ‚velice sladký‘, *člověk jako med* – ‚vlídný, laskavý‘ (obojí LČ). Též lze vidět určitou symboličnost medu u našich předků (*mléko a strdí* apod.) – tedy vydatnost, prospěšnost.

Významové pole lexému *jed*). Když s někým komunikujeme, můžeme mu „podávat med“⁶³ – mluvit mile, sladce, zatímco za zády „dáváme/skrýváme jed“ – tedy cítíme nenávist, šíříme pomluvy atd.

Tato opozice se nachází i ve frazémech *budeš-li med, slíží tě; budeš-li jed, rozplyvají tě* (Čel) a *láska jest plna medu i jedu* (tamtéž). I v těchto spojeních je *jed* chápán jako látka škodná, zatímco s medem si konotujeme sladkost, jemnost, milost aj. Ve všech frazémech se též nabízí se motivace rýmu („med“ – „jed“).

Oblast *jedu* jakožto otravy vztahů se vyskytuje ve spojeních *mít na někoho jed* (či *jeda*) (LČ) ve významu „mít na někoho zlost“, „zlobit se na někoho“, ve spojení *býti jedem kalený* (tamtéž) neboli být „zlý“, „zlomyslný“, „nenávistný“ či *kapat někomu jed* (*do srdce, do duše*) s významem „ztrpčovat někomu život“, „popuzovat někoho proti někomu jinému“ (tamtéž). Opět se v těchto spojeních projevuje již dříve zmiňovaný motiv trpkosti, hněvu, hořkosti, žluči. Z toho vyplývá, že tento rys (*jed* jakožto hořkost, trpkost, žluč) je pro mluvčí velice důležitý a je následně reflektován i v jazyce.

Nevětný frazém *travič studní* (SČFI 2) se používá o člověku, který záměrně kalí vztahy mezi členy nějakého společenství, kolektivu vnášením nedůvěry mezi ně, lživými pomluvami apod. Často se vyskytuje v plurálové podobě: *Nenáviděl intrikány a jiné traviče studní v soukromém i veřejném životě* (tamtéž). Význam záměrného otravování vztahů má i frazém *rozsévat jed* neboli „šířit pomluvy“. Shodným sémantickým rysem v těchto užitích je *jed* či otrava označením pro osobu a její počínání, která tráví, otravuje či ničí vzájemné vztahy.⁶⁴

Mezi další oblasti vzájemné komunikace patří frazém *na to můžeš vzít jed* (viz výše), jenž vyjadřuje jistotu.

Jinou oblastí, do které výrazy *jed* a *otrava* vstupují, je činnost, která dotyčného nebaví. Činnost (popř. absence jakékoliv činnosti – nedostatek podnětů, nuda), jež je chápána jako pozvolný *jed*. *Jed*, který nás otravuje, umořuje: výraz *to je otrava* (popř. nespisovně *votrava*) / *být z něčeho/někoho otrávený* (popř. *bejt z něčечеho/někoho votrávenej*) (SČFI 3) vyjadřuje duševní rozpoložení řečníka (*To je votrava! Zase máme k vobědu čočku!* (SČFI 4)). Tento

63 Srov. *mazat někomu med kolem pusy* (hanl. *huby*) – „lichotit někomu“ (LČ).

64 Včelařská pranostika *Místo různých lidstva jedů, dopřej sobě hodně medu* kombinuje jak hledisko „sladkost–hořkost“, tak otravování lidských vztahů (nenávist, zlobu) (Dostupné z WWW: <<http://ireceptar.cz>>).

výraz může též odkazovat na nepříjemnou situaci, popř. na znemožnění něčího záměru. Člověk jej užije v kontrastu ke svému očekávání a naději v důsledku nepříznivého postoje, reakce nebo činu, výroku druhého, popř. jeho zákazu, odmítnutí aj. – *Jsem už z té letošní zimy otrávenej, už aby bylo jaro* (SČFI 4). Shodným sémantickým rysem je v těchto užitích ‚otrava‘ jako synonymum pro pocit ‚znehucení‘, ‚zklamání‘. Vyjádřením opačného významu je: *být v dobré míře / být v dobré náladě* (tamtéž).

Sémantický rys jedu jakožto ‚látky škodící‘ ve svém primárním, doslovném významu zdůrazňují přísloví *Teplý chleba i pro zdravého jed* (Bittnerová–Schindler, 2003) či *Česnek třikráte přesazovaný v jed přechází* (Čel). Chléb je nedílnou součástí naší stravy, ale je známý fakt, že se musíme vyvarovat jeho konzumaci, dokud je ještě teplý, jelikož může způsobit zažívací potíže. Česnek je také zdravý, ale pokud ho několikrát přesadíme, začne produkovat škodlivé látky. V pranostice *V březnu prach co zlato a stříbro, ale sníh bývá pro obilí jed* vyjadřuje jed substanci, látku, která ničí úrodu. Bylo by možné ji vyložit jako ‚Pokud bude v březnu na polích sníh (pokud bude sněžit), nebude následná úroda obilí žádná (či bude mnohem menší)‘. Stejného významu nabývá i v pranostice *Na Jakuba déšť jako žravý jed kazí naružovělý na pohance květ, proto vzácný bývá med* (Vašků, 2002), jež by byla možná vyložit jako ‚jestliže na 25. července prší, bude málo medu, neboť déšť zničí/poničí květy, které by jinak opílovaly včely‘.

Další frazémy, jež je možné považovat za doklady chápání jedu jako látky škodící, jsou přirovnání *břitva jako jed* nebo *ostří jako jedovaté* (obě LČ) – v těchto případech chápané jako předměty velice ostré, *revma* jakožto zastaralý, synonymní výraz pro *jed* ve frazému *mít v kostích* (nebo *v těle*) *studený jed* (tamtéž) nebo spojení *bílý jed* charakterizující opium, cukr a jiné škodlivé látky (viz dále s. 42–43).

Mezi frazémy vyjadřující nepřenesený význam otravy (tedy otravu skutečnou) patří *dostat (dostal) vlašského⁶⁵ šípu / umřít (umřel) po vlašském šípu / nakrmili ho vlašskou polívkou*. Primární zdrojovou oblast otravy dokládají i užití *dali mu vendušky⁶⁶ / pojedl ubohý, dala mu vendušky* nebo *skousali mu pavouka* (vše LČ). Pojednáváli jsme o hadu

---

65 Vlachové – starší výraz pro Italy. Podle doc. Rejzka to možná souvisí s tím, že v Itálii se hodně trávilo. Obzvláště renesance tím byla proslulá. Známými byla rodina Borgiů či Kateřina Medicejská (Staňková–Kurka, 2014, s. 12).

66 Venduška – jedovatá bylina; kořenářkám dobře známá (JgS).

jakožto prototypickém nositeli nebezpečného jedu, v posledním zmiňovaném příkladu se vyskytuje další zástupce jedovatých zvířat, pavouk.

Krátce se zmíníme i o lexému *utrejch* (v SČS klasifikovaném jako synonymum, leč příznakové, pro lexém *jed*). Přirovnání *být jako utrejch*⁶⁷ (SČFI 1) má několik významů. Buďto se pojí s adjektivem *hořký*: *být hořký jako utrejch*. Jak již adjektivum napovídá, motivací tohoto frazému je hořká chuť. Používá se pro nepříjemně hořké nápoje – odvary, čaje z bylin, likéry, kávu, popř. léky, které jsou silně až odporně hořké. Kromě výrazu *utrejch* je synonymem pro toto užití také *být hořký jako pelyněk*, neboť pelyněk je známý pro svou hořkou chuť. Frazémem s významem opačným je *být sladký jako med*.⁶⁸ Přirovnání *být jako utrejch* se také používá pro lihoviny, a to lihoviny neobyčejně silné, s vysokým procentem alkoholu. Jsou tak silné, až mohou člověku ublížit nebo jej i zabít (srov. významově související výrazy *to je zabiják* / *to jsou úplný žiletky*). Motivací tohoto přirovnání je ničivá, usmrcující síla jedovatých látek. Antonymním ustáleným výrazem je *je to je slabý* / *je to jako čaj* či *to je jako voda*. Třetí možné užití výrazu je pro pálivé jídlo – obvykle obsahující papriku, chilli apod. Charakterizuje jídlo, které má ostře, nepříjemně pálivou chuť. Formálně ekvivalentním výrazem je *pálí to jako oheň*, antonymním poté *je to bez chuti a bez zápachu*. (SČFI 1)

---

⁶⁷ *Utrejch* – příznakové synonymum pro lexém *jed*.

⁶⁸ Opět již zmiňovaná opozice „med – jed“, resp. „sladký – hořký“.

IV. Metafory jedu a otravy v českém jazyce

V této kapitole se zaměříme na užití sémantické oblasti jedu a otravy v metaforách. Ve II. kapitole jsme se soustředili na pojetí konceptuálních metafor amerických lingvistů Lakoffa a Johnsona, které v této kapitole aplikujeme na oblast jedu a otravy v českém jazyce. Podávání jedu, potažmo trávení někoho je zdrojovou oblastí mnoha metafor. Tuto zdrojovou oblast (scénář, kdy „někdo někomu podává jed a tím ho tráví“) jsme nazvali OTRAVA. Pro potřeby této práce jsme vytvořili konceptuální metaforu ČINNOST JE OTRAVA, přesněji řečeno POŠKOZUJÍCÍ ČINNOST JE OTRAVA a následné submetafory. Všechny postupně uvedeme, vysvětlíme a doložíme příklady. Nadto se zmíníme o konceptualizaci jedovatých barev dalších metaforických užitích vztahujících se k naší zkoumané oblasti jedu a otravy v češtině. K excerpci jazykových dat použijeme kromě ČNK, frazeologických a výkladových slovníků také vlastní excerpci z beletrie.

1. Poškozující činnost je konceptualizována jako otrava

Nejproduktivnější konceptuální metaforou spojenou s oblastí jedu a otravy v češtině je POŠKOZUJÍCÍ ČINNOST JE OTRAVA. Jako o podávání jedu mluvíme např. v oblasti komunikace (*jedovaté poznámky, řeči*), za „otravnou“ klasifikujeme činnost, jež nás nebaví, nebo „otravným“ nazýváme člověka (či zvíře), jenž nám jakožto subjektu působí nepříjemnosti (neustále se dotazuje, narušuje náš osobní prostor apod.). Těmito submetaforami se budeme zabývat v následujících oddílech.

1.1 Komunikace je konceptualizována jako podávání jedu

Jak jsme již naznačili v části o frazeologii, z analyzovaného materiálu se jeví, jako by existovalo metaforické pojetí, že slova jsou jed. A při komunikaci že tento jed druhým podáváme, že takto druhé trávíme.

Jedovaté (neboli „plné jedu“) jsou (doloženo v ČNK) *lži / řeči / kritiky / špičkování / poznámky / komentáře / otázky / vtipy / pomluvy / články v tisku* aj. Tyto lži, řeči, kritiky aj. „jsou plné jedu“ neboli jsou plné zášti, negativních pocitů, názorů, myšlenek.

S vymezovaným rysem se shoduje již uváděný brněnský výraz *jedy* označující nepravdivé řeči či cíleně upravená sdělení (SNČ).

Doslova se metafory KOMUNIKACE JE PODÁVÁNÍ JEDU (potažmo SLOVA JSOU JED) chopil Ivan Vyskočil v parafrázi Shakespearova *Hamleta* – *Haprdáns neboli HAMlet PRinc DÁNSký ve zkratce*. Jak je známo, krále v *Hamletovi* otráví Claudius skutečným jedem z lahvičky. Nestane se tak však u Vyskočila:

Claudius: [říká Hamletovi, že přišel k jeho otci do zahrady, právě když otec spal] *Přijdu takhle k němu, povídám mu to z očí do ucha⁶⁹, on vyvalí oči, já ucuknu, on na mě kouká, zrudne, zbledne, chytí se za srdce, udělá „hé“ a zesne. Docela normálně!*

Jakýpak jed a jakápak lahvička, milý Hami! To je přece nesmysl, nevěř na duchy!

Hamlet: *Jsem dobře zadaptovaný princ Hamlet a myslím si, drahý papá, totéž co vy.*

Jakýpak jed z nějaké lahvičky, když jsou tu slova, slova, slova. Co si lidé běžně lijí do uší a čím se otravují? To je skvělé, papá. A co jsi mu to vlastně... nalil do ucha?

[...]

Claudius: *No tak já jsem mu tedy řekl, že vládne jako idiot... A že ty jsi můj a ne jeho syn, protože my dva s Gertrudou se už dávno milujeme. No a to je tak asi všechno, milý synu.*

Hamlet: *Tak tohle ho otrávil? A on to nevěděl?*

Claudius: *No, věděl. Nejspíš věděl. Tedy rozhodně věděl!*

Hamlet: *Tak to ho přece nemohlo otrávit, papá, když o tom věděl!*

Claudius: *...neotrávil ho to, co jsem mu řekl, ale to, že jsem mu to řekl.*

(Vyskočil, 1996, s. 292–293; zvýrazněno autorka)

O slovech oba mluví jako o tekutině (co jsi mu to *nalil* do ucha), ta otráví stejně jako jed (*Jakýpak jed z nějaké lahvičky, když jsou tu slova, slova, slova. Co si lidé běžně lijí do uší a čím se otravují?*). *Co jsi mu to vlastně nalil do ucha* by se dala vyložit jako ‚A co jsi mu to vlastně řekl?‘. Jedná se tedy o metaforické vyjádření. Vyskočil navíc používá metaforu dvojí, neboť král nezemřel po vyřčených slovech (resp. po slovech, které jsou chápána jako hmotná látka, jed), ale proto, že ho ta slova až k smrti znudila, „otrávila“. Text lze chápat jako příklad textové konotace, o které jsme pojednávali v II. kapitole této práce, neboť tato asociace (vnímání slov jako skutečné hmotné látky) není ustálena u většiny uživatel jazyka. Jedná se o jazykovou hru.

---

69 Jazyková hra.

Dalším dokladem konceptuální metafory KOMUNIKACE JE PODÁVÁNÍ JEDU je frazém *na to vem jed!* popř. *na to můžeš vzít jed, že... / na to vem jed, že...* Používá se při komunikaci pro zdůraznění tvrzení mluvčího a ujištění adresáta, že vyřčené sdělení je pravdivé (popř. mluvčího k sobě samému), že adresát se může na mluvčího spolehnout. Sémantický rys, na kterém je tento frazém založen, je ‚jed‘ ve svém primárním významu – neboli ‚látka, která škodí organismu a může ho i usmrtit‘.

Následující ukázka pochází ze Škvoreckého *Zbabělců*: Je pátek 4. května 1945, téměř po válce, ale v Československu (v knize konkrétně v Kostelci) je ještě mnoho Němců. Kosteletští obyvatelé chtějí revoluci, ale nikdo z obyvatel se k její realizaci nedokáže odhodlat. Hlavní hrdina knihy Danny se po rozloučení se s přáteli sám prochází po městě:

Díval jsem se za dvojicí, až mi zmizeli za zahradní bránou. Pak jsem se otočil a vykročil jsem k nádraží.

Šel jsem teď sám po chodníku, všude bylo liduprázdno. Nalevo ležel tiše park a byl bych vzal jed na to, že tam dnes nikdo není, ačkoliv je taková noc. Všichni se chystali, rodinky s dceruškama, aby zalezli do sklepů a přežili to. Měli stejně všichni v hlavách všelijaké představy. O Rusácích a znásilňování a tak. To dělal Goebbels. Nahlas a u hokynářů se z toho dělala psina, ale mezi náma z toho byl strach. Tak se všelijak připravovali a pro jistotu šili ze starých povlaků rudé prapory.

(Škvorecký, 1991, s. 270; zvýrazněno autorka)

Ačkoliv je téměř po válce, a lidé se proto již nemusí skrývat před nepřátelským vojskem, nikdo se neodvažuje večer svobodně vyjít na ulici či do parku. Sama hlavní postava jej charakterizuje jako *tichý* park. „A byl by na to [vypravěč] vzal jed“ (možno chápat jako „a byl by se vsadil“, „je si jistý“), že park je prázdný, nikdo v něm není. Všichni se ještě raději skrývají doma, nechodí ven. Připravují se na nejistou budoucnost, která v nich vyvolává strach.

1.2 Činnost samotná je konceptualizována jako otrava

Jako o otravě může řečník mluvit o samotné činnosti, kterou v té době vykonává, která ho nebaví nebo jež mu působí rozladění, nudí ho. Taková činnost je poté označena subjektem

(řečníkem) jako postupný jed. Např. *otravná četba, otravné zadávání hesel, ukládání věcí do zásuvek a skříní, vaření, praní* aj. (ČNK).

Zdrojem nepříjemnosti však mohou být i věci neživé či abstrakta. S adjektivem *otravný* se v ČNK pojí například substantiva: *zvuk, nástroj, vnitřní hlas, signál, refrén, výklad, výslech, výmysl, text, formulář, úvod, úkol, poplatek, dluh, e-mail, zvyk, trend, rituál, život, den, kolotoč, dárek, písek, krám*, aj. *Otravná* může být např. *skutečnost, záležitost, úloha, cenzura, cesta, škola, nutnost, překážka, ruština, činnost, hra* aj. (tamtéž)

Naše ukázka pochází opět ze Škvoreckého *Zbabělců*. Jen o několik stránek dál je Danny plný optimismu, že revoluce konečně bude realizována:

Tak už je to tady, řeklo to ve mně. Tak přece revoluce. Vzpomněl jsem si na rádio. Vběhl jsem do pokoje, otočil jsem vypínačem a čekal. Přitom jsem si všiml, že vlajky visí taky na nemocnici a na státních domech. U Vašatů ji někdo zrovna vystrkoval z okna. Ano. Už to je tady. Jako kdyby to už bylo docela v suchu. A zatím tady jsou ještě Němci. Rádio se rozehrálo. Byla to muzika. Poslouchal jsem a nebyla to německá muzika. Nějaký Kmochův pochod. Ovšem, samozřejmě si nemohli vymyslet nic lepšího než kmochovku. Takováhle revoluce by mě otrávilá. Poslouchal jsem s nechutí plechovou muziku a byl jsem rozladěn.

(Škvorecký, 1991, s. 277; zvýrazněno autorka)

Hrdina se již těší, že revoluce vypukne (*běží do pokoje, čeká, všímá si*, že státní vlajky již visí na domech, dvakrát zmíní *už je to tady* pro větší důraznost a naléhavost), když v tom v rádiu začnou hrát lidovou muziku. To je pro hlavního hrdinu, hrdého milovníka jazzu, nepříjemné, přímo „nestravitelné“. Takováto revoluce by pro něj byla pomalým jedem.

1.3 Narušitel činnosti je konceptualizován jako otrava

Otravným může být klasifikován NARUŠITEL ČINNOSTI. Je třeba říci, že vnímání toho, kdo je či není „otravný“ záleží na subjektivním pocitu proživatele, je to tudíž kategorie vždy subjektivní (hranice chování, které působí nepříjemný pocit, je pro každého člověka jiná).

Zdrojem otravy může být neodbytný člověk – osoba, která způsobuje nepříjemný pocit, která druhé neustále obtěžuje nebo která někomu působí nudu. Tak je tomu ve

spojeních *otravný společník, stařík, host, pedant, soused, policista, známý, šéf, ctitel, laboratorní technik, spolubydlicí, příbuzný* aj. (ČNK)

Zdroj otravy může být vyjádřen i metonymicky – *otravný hlas zmlkl* (tamtéž) nebo přirovnáním – např. *Potuloval se jako otravný přízrak po hřištích, táhl [se za ním] jako otravný stín a neustále mu vyprávěl cosi o ...* (tamtéž).

Naše ukázka pochází z románu *Medorek* od Petra Placáka. Soudružka Kareninová chce hlavního hrdinu románu přesvědčit, aby neodcházel z práce: „*Tolik peněz jsme do vás dali a vy byste chtěl odejít. Dyť to přece nejde. Uvědomte si, že společnosti něco dlužíte, že byste jí měl taky něco vrátit!*“ (Placák, 2010, s. 194) Medorek se ale se soudružkou bavít nechce a naštvane ji odpovídá: „*Sakra, tak vy jste nerozuměla! Copak, hergot, už nechápete ani to, že se s váma nechce někdo prostě bavit! Že se někomu hnusíte! To to, do pytle, musíte slyšet polopatě! To vám nedojde ani to nejmenší!*“ *rozkřičel se.* „*Táhněte laskavě k čertu nebo někam jinam, to je mi úplně jedno, a přestaňte otravovat! Rozumíte!*“ *řval.* „*Pryč, pryč, nebo se neznám!*“ (tamtéž; zvýrazněno autorka). Použití expresivních slov (*sakra, hergot*) a nadprodukce vykřičníků jako interpunkčních znamének ukončujících větu svědčí o velikém rozčilení hlavní postavy. Zdrojem jeho rozčilení je rozprava právě s Kareninovou.

Narušitelem činnosti však mohou být i jiní živí tvorové. Z živočišné říše se s adjektivem *otravný* pojí hlavně hmyz: *otravný komár, otravná moucha*. V ČNK však nalezneme i spojení *otravný mýval* nebo *otravná myš* *havěť*. Motivací těchto spojení je tedy obtěžující, neodbytné počínání dotyčného tvora (např. komára, který kolem nás neustále létá a bzučí).

2. Jedovaté barvy

S adjektivem *jedovatý* se v českých textech nejčastěji pojí barvy **zelená** (*jedovatě zelený model trabanta; chodba je čerstvě vymalovaná jedovatě zelenou barvou; mezi jedovatě zeleným kapradím; pramínek jedovatě zelené tekutiny; [měla] jedovaté, pichlavé zelené oči*), **žlutá** ([mlok] *za chvíli bylo vidět jeho jedovatě žluté břicho; na nohou [měla] jedovatě žluté boty s puntíky; všude kvetou krásně jedovatě žluté kytky – vlaštovičník a blatouchy*), méně často **modrá** (*prozkoumala vodu v míse, co byla obarvená na jedovatě modrou*), **fialová**

(*roztok jedovatě fialové barvy*) nebo **červená** (*jedovatě rudé květy*). Mohou se vyskytovat i společně, např. *jedovatě zelenomodrá barva horizontu*. (vše ČNK)

Většinou se tedy jedná o výrazné, nepříjemně působící až křiklavé barvy, které škodí a tahají za oči (nepřirozeně zelená, žlutá, fialová, červená aj.). Také to jsou barvy, které jsou charakteristické i pro jedovaté rostliny (vraní oko, rulík zlomocný, lýkovec vonný) nebo živočichy (mloky, žáby).⁷⁰ Dalo by se tedy říci, že je tato skutečnost hraje v lidské mysli velkou roli a je následně reflektována i v jazyce.

Naše další ukázka pochází z básnické sbírky *Samotín* Ladislava Fikara:

Barva její duše.

Jedovatý ocún.

Dobře, ocún.

Neřekl jsem ocún, myslel jsem fialová.

(Fikar, 2003, s. 137; zvýrazněno autorka)

Květy ocúnu jsou skutečně fialové, zároveň je tato rostlina opravdu jedovatá. Lyrický subjekt sice vyslovil „ocún“, ale přitom měl na mysli jeho barvu, fialovou. Tato slova jsou tedy v básni pro lyrický subjekt zaměnitelná. Proto lze považovat vyjádření *Barva její duše // Jedovatý ocún* metaforické. Opět lze text chápat jako textovou konotaci, individuálně užitou v uměleckém textu.

3. Další metaforý

Mezi další metaforická užití jedu patří spojení *bílý jed*. Dříve se používal v souvislosti s opiem (SČFI 2), v dnešní době však toto označení vžilo mnohem více pro sůl, mouku, cukr, mléko a mléčné výrobky (oporu nacházíme v ABM).⁷¹ Metafora vznikla nejspíše na základě vizuální podobnosti (resp. stejnosti) barev: jak opiový prášek, tak cukr (popř. sůl aj.) jsou bílé

---

⁷⁰ Viz II. kapitulu.

⁷¹ Například: *Kolikrát hodně pomůže tělu vynechat " bílé jedy "- bílou mouku, rafinovaný cukr a mléko a mléčné výrobky. / mléko je bílý jed / Dokonce se bílý cukr (podobně jako sůl) nazývá " bílým jedem ". aj. (vše ABM).*

– proto adjektivum *bílý*. Nadto jsou to látky pro lidský organismus škodlivé – z tohoto důvodu označení „jed“.

Významový aspekt jedu jakožto „něčeho škodlivého“ může u českých mluvčích zastupovat také **ostrost**: *jedovatý nůž* (neboli nůž velmi / nebezpečně ostrý) (LČ), *jedovatá čepel* (PSJČ) nebo (**ostrou**) **mrazivost**: *jedovatý vítr* (tamtéž), **zuřivost**: *ovadi štípali jako jedovatí* (LČ). Dále může charakterizovat **rychlost** / **nebezpečnost**: [Petr Čech] *chytil dvě jedovaté střely z dálky* (ČNK). Nebezpečnost jakožto vlastnost jedu je konotována i v šachovém slangu výrazem *otrávený pěšec*, jenž označuje takovou šachovou figurku (pěšce), jehož sebrání pro jinou hrozbu není možné (SNČ) nebo ve frazému *dávat toho jako jedu* (LČ), tudíž velice málo.

V. Jed a otrava v tradičním českém folkloru

Otrava jako určitý scénář se objevuje i v tradičním a moderním⁷² folkloru, proto jsme jej do této práce zařadili. Jazykový obraz světa dokládá právě i tento žánr, v němž je uložen onen scénář otravy, který vnímali naši předkové a je přítomen i v mysli současných mluvčích. Jako zdroj použijeme české balady, písně a říkadla, a to od sběratelů Karla Jaromíra Erbena, Františka Sušila a etnologa Františka Bartoše.

Nejprve se budeme zabývat reflektováním primárního, doslovného významu otravy ve shromážděných českých folklorních textech, neboť tematika jedu a otravy se v tradičním českém folkloru nejčastěji vztahuje právě k tomuto primárnímu, doslovnému významu. Uvedeme množství ukázek.

Ze zkoumaného materiálu vyplynulo, že jed jakožto zbraň k usmrcení mají tendenci používat převážně ženy, kdežto muži zabíjejí spíše pomocí dýky, meče a jiných ostrých zbraní.⁷³ Nejčastějším příkladem podání jedu v českých folklorních textech je otrava bratra sestrou (1), poté milá svého přítele (2) a tchyně snachu (3) :

(1) *Sestra travička*⁷⁴

Stojí hruška v širém poli, / pod tou hruškou kámen bílý. //
Pod kamenem zlatý prsten, / skrz ten prsten tráva roste. //
Kdo tu trávu zítí bude, / zlatý prsten nosit bude. //
Žala ji tam moje milá, / prstenu přec nenosila. //
Jeli tudy cizí páni: / „Pojeď, holka, pojeď snámi!“ //
„Já bych s vámi ráda jela, / kdybych bratra já neměla.“ //
„Bratra můžeš otrávit, / s námi můžeš předce jiti.“ //
„Kterak bych ho otráвила? / Ját' se tomu neučila.“ //
„Jdi do háje zeleného, / najdeš hada jedového. //
Uvař mu ho v teplém mlíče, / on ti skoná v malé chvílce.“ //
Už bratříček z lesa jede, / javorové dřevo veze. //
„Pojď, bratříčku, k snídaničku, / přichystala jsem rybičku.“ //
„Jaká, sestro, to rybička, / bez hlavičky, bez ploutvíčka?“ //
„Hlavičku já posnídala, / a ploutvíčka kočka vzala.“ //

72 Moderní folklor jsme z kapacitních důvodů do práce nezařadili. Jedná se o vtipy, městské legendy aj.

73 To však neznamená, že ve folklorních textech nenalezneme i traviče muže. Typickým příkladem je např. píseň *Otrávená milá*.

74 Píseň se vyskytuje v mnoha podobách – od Berounska přes České Budějovice, Telč až např. po Opavsko. Píseň není tudíž typická pouze pro jeden region, ale je mluvčími známa a vryta do povědomí napříč Čechami, Moravou a Slezskem.

A když bylo po snídání, / bratr má se k umírání. //
 „Jdi, sestřičko, pro vínečko, / ať okřeje mé srdéčko.“ //
 Nabrala mu vody z louže: / „Pí, bratříčku, to zpomůže.“ //
 A když bylo po obědě: / „Běda, sestro, zle je, zle je! //
 Podej, sestro, poduštičku, / ať položím svou hlavičku!“ //
 Podala mu tvrdý kámen: / „Spi, bratříčku, s Kristem pánem!“ //
 A když bylo po večeři, / přijeli tam tři lékaři. //
 „Ó vy páni lékařové, / probodněte srdce moje. //
 Tělo dejte pod kamení, / ať ten oheň více není. //
 A z kamení do kostnice, / ať ta bolest není více.“ //
 Jeden den ho pochovala, / a druhý den psaní psala: //
 „Přijed', milý, bez prodlení, / už je bratr otrávený.“ //
 „Když jsi bratra otrávila, / ani mne bys nešetřila.“ //
 „Ouvej Bože, jaké hoře! / nemám bratra ani muže. //
Bratra jsem si otrávila, / a muže jsem nenabyla!“ //
 (Erben, 2011, s. 1319–1322; zvýrazněno autorka)

V této písni nabádají cizí páni (v jiných verzích písni se objevuje i konkrétnější zařazení, např. Němec⁷⁵, myslivec⁷⁶, radní páni⁷⁷, husaři⁷⁸ aj.) dívku, aby otrávila svého bratra. Smrtící zbraní je jedovaté zvíře, konkrétně had⁷⁹. Toho když sestra bratru uvaří⁸⁰ (a obelstí ho tím, že hada vydává za rybu), usmrtí ho a následně bude moci s pány odjet.⁸¹ Jak jsme již zmiňovali v I. kapitole, nejvíce jedovatých zvířat je právě hadů. Ukazuje se, že tato skutečnost má u českých mluvčích veliký význam na kategorizaci prototypického (zvířecího) nositele otravy. Dalo by se říci, že právě had je v českém lidovém folkloru prototypickým nositelem jedu, respektive nebezpečné látky přivozující smrt. Mluvě si v českých folklorních textech hada konotují právě s otravou. Tuto tezi následně dokládají i další uvedené ukázky. Ani v jednom případě příběh nekončí šťastně – v tomto případě nový nápadník ženu pouze odmítne, v jiných verzích je např. potrestána smrtí⁸².

(2) Textem, ve kterém tráví milá svého milého, je např. píseň *Velické zvony*:

---

⁷⁵ Erben, 2011.

⁷⁶ Bartoš, 1889.

⁷⁷ Tamtéž.

⁷⁸ Sušil, 1998.

⁷⁹ Hada využije travička ve všech verzích této písni.

⁸⁰ „Návodů“, jak hada uvařit, nalezneme ve zkoumaných textech několik, od uvařeného v teplém či sladkém mléce až po uvařeného jako „rybičku s černú máčkú“ (Sušil, 1998, s. 157) nebo usmaženého z černé jíšky (tamtéž, s. 158).

⁸¹ Žena byla až do 19. století podřízena muži.

⁸² Viz Erben, 2011, s. 1323.

Ty Velické zvony pěkně vyzvňajú,
ludé sa čudujú, co to znamenájú.

Ty Velické zvony pěkně vyzvňajú,
ludé sa čudujú, co to znamenájú.

Jedni povídajú: Pútníckové idú,
druzí povídajú: Pochovávat budú.

Pochovávat budú jednéj vdovy syna,
co ho otrávilá jeho roztomilá.

Nešťastná galánko, jak na pohreb půjdeš?
Nešťasná galánko, jak naříkat budeš?

Jak bych naříkala, dyž sú tom příčina,
naříkala by ňa všecka má rodina.

Všecka má rodina aj jeho mamička,
že sem otrávilá švarného synečka.
(Bartoš, 1889, s. 8; zvýrazněno autorka)

(3) Příkladem písně, ve které tchyně tráví svou (nastávající) snachu, je **Matka travička**:

[...]
Matka nemeškala, / dvě sklenice vzala. //
Dvě sklenice vzala, / do sklepa běžela. //
A do jedné medu, / a do druhé jedu. //
A před syna s medem, / před nevěstu s jedem. //
Sám Pán Bůh to změnil, / napil se syn jedu / a nevěsta medu.
(Sušil, 1998, s. 145; zvýrazněno autorka)

V této písni vidíme kromě tématu vraždění jedem také již několikrát zmíněnou opozici „med – jed“. V tomto případě však odkazuje ke skutečnosti, že matka chtěla otrávit jen nevěstu, zatímco syna ušetřit. Proto chce nevěště podat jed (otravnou látku), ale synovi med (látku neškodící). Nabízí se také motivace chuti „hořkost – sladkost“.

Jak jsme již zmiňovali výše, ve folklorních textech zabíjí jedem především žena, ale nemusí tomu tak být vždy. Zde uvádíme ukázkou opačného charakteru:

Otrávená milá

Tam nahoře pod lípami / tři mládenci spolu stáli, / o lásce si povídali. //
Jeden začne povídati, / co chce panně darovali: //
„Pěknou pentličku červenou, / stříbrem, zlatem vyráženou.“ //
Druhý začne povídati, / co chce panně darovali: //
„Trochu utrejchu bílého / do nápoje smíchaného.“ //
Třetí začne hovořiti: / „Škoda pannám ublížiti. //
Ale která je k libosti, / milujme ji s upřímností.“ //
Šla Ančička, šla pro vodu, / kde oni svou brali radu. //
Šla pro vodu dolů k mostu: / „Pojď, panenke, pojď na poctu!“ //
Na poctu ji zavolali, / ze sklenice pít jí dali. //
„Pí, napi se ze sklenice, / však nebudeš pít více!“ //
Ze sklenice se napila, / hned tu chvíli zbledla celá, / přišla domu, hned omdlela. //
Stará matka se jí ptala: / „Co’s panenke, co’s dělala?“ //
„Hořkej nápoj jsem já pila, / otrávena jsem já byla!“ //
Pro milého si poslala: / „Což pak jsem vám udělala, //
Že jste mne tak otrávil, / můj mladý věk zahubili!“
(Erben, 2011, s. 1325–1327; zvýrazněno autorka)

V této písni vidíme, že travičem je muž. Nelze tedy tvrdit, že v mysli českých mluvčích jsou jako osoby způsobující otravu reflektovány pouze ženy. Vyskytuje se zde slovo *utrejch*, který, jak jsme uvedli ve III. části této práce, je výrazem (částečně) synonymním se slovem *jed*. Nadto tento text dokládá, že utrejch (resp. jed) charakterizuje hořká chuť (viz výše, s. 36) a v tomto případě také bílá barva (viz výše, s. 42–43).

Ze zkoumaného materiálu vyplývá, že v přenesených významech je námi zkoumaná oblast jedu a otravy přítomna v často zmiňované opozici slov *med* – *jed*, již jsme se zabývali ve frazeologii⁸³. Opětne se týká komunikace či lidských vztahů:

Češka a Moravka

[...]

Bych se podíval
do země České,
že jsou tam v Čechách
panenky hezké.

Češka má každá
na jazyku med;
a když ji pozná,

---

83 Viz výše opozice „med – jed“, s. 33–34.

pak je jako jed.

Zůstanu raděj
v naší krajině,
najdu si děvče
švarné v Moravě.

Moravka každá
jak rovná svíce,
každá má k chlapci
upřímné srdce.
(Erben, 2011, s. 264–265; zvýrazněno autorka)

V této písni se tvrdí, že Češky jsou krásné ženy. Následující verše však vyjadřují, že pod krásným zevnějškem se skrývá zkažená osobnost. Každá dívka z Čech *má na jazyku med* (tedy mluví sladce a mile), když ji ovšem hoch pozná, *pak je jako jed* (zlá apod.)⁸⁴ Jako jejich opak jsou kladeny ženy z Moravy, ty jsou podle textu k chlapcům upřímné. Také se zde objevuje opozice „cizí – vlastní“, o níž jsme se zmiňovali ve II. kapitole, přičemž kladněji je subjektem hodnoceno právě domácí (*zůstanu raděj v naší krajině*).

Neplatí tak však jen o ženách, dá se aplikovat na obě pohlaví, ve folklorních textech nalezneme i varování směřující k chlapcům:

Pozdní bych

Lítej ptáčku, lítej,
máš zelené peří:
každá panna blázen,
která chlapcům věří.

Chlapci je co věřit
jako štíru, hadu:
on má pod jazykem
devaterou zradu.

Na jazyku má med,
pod jazykem má jed:
dej pozor, panenke,
by tebe nepodved!

Jest-li tě podvede,

---

84 Viz výše opozice „med – jed“, s. 33–34.

tebe si neveme,
nebudeš naříkat
než sama na sebe.

Než sama na sebe,
na svůj rozum krátký,
že jsi poslouchala
řeči jeho hladky. –
[...]

(Erben, 2011, s. 452–453; zvýrazněno autorka)

Objevuje se zde opozice „vnější – vnitřní“, o níž jsme psali výše ve frazeologické části. Zde je konkrétně vyjádřena slovy: *na jazyku* versus *pod jazykem*. Na jazyku má *med* – v posledním citovaném verši se dozvídáme, že má *hladké řeči*, ovšem pod jazykem nosí *jed* – podle mluvčího písňe tam má *zradu*, ještě zintenzivnělou přívlastkem, a to *devaterou*. Nadto se zde opět objevuje had, resp. štír, jakožto prototypičtí nositelé nebezpečného jedu, když mluvčí ke štíru či hadu chlapce přirovnává.

Ze zkoumaného materiálu vyplynulo, že *jed* jakožto prostředek k usmrcení používají převážně ženy. Neznamená to ovšem, že bychom nenalezli i písňe, ve kterých je travičem muž, je jich však výrazně méně. Ve zkoumaných českých folklorních textech tráví lidé hlavně osoby sobě blízké: sestra bratra, milá svého milého, tchyně snachu. Častým prostředkem otravy je had. To dokládá, že v myslích mluvčích je charakteristika hada jakožto v přírodě nejhojnějšího jedovatého zvířete hluboce zakotvena, fixována a je následně reflektována i v jazyce. Z analyzovaných dat také vyplynulo, že textů vztahujících se k přenesenému významu dané sémantické oblasti je výrazně méně než těch, které tematizují význam primární. Texty se vztahují hlavně k sémantické opozici výrazů *med* – *jed*, o níž jsme psali v předešlé kapitole.

VI. Závěr

Cílem této bakalářské práce bylo postihnout sémantickou oblast jedu a otravy v češtině. Vycházeli jsme z teorií a metod kognitivní lingvistiky, konkrétně z teorií tzv. „americké školy“, pojetí metafor a konceptuálních metafor dvou hlavních představitelů této školy Lakoffa a Johnsona a též z přístupu etnolingvistického a jeho centrálního pojmu jazykového obrazu světa. Na základě rozboru etymologie, slovníkových definic, významu derivátů, frazémů, lidových balad a písní, ale i průzkumu ČNK aj. jsme se pokusili popsat jazykový obraz jedu a otravy v českém jazyce. V českém jazykovém obrazu světa jsou pojmy *jed* a *otrava* úzce spjatý. Lexémy *jed* a *otrava* sice pocházejí ze dvou různých základových slov, ovšem oba patří do stejné sémantické oblasti podávání jedu někomu, trávení někoho/něčeho – ať už ve svém doslovném, nebo v přeneseném významu.

První kapitola byla věnována obrazu jedu a otravy v přírodních vědách. Poskytla základní informace o zkoumaném denotátu. Zjistili jsme, že z hlediska přírodních věd není lehké jed jednoznačně definovat, neboť jedem, respektive škodlivou či smrtící může být v přírodě každá látka, záleží pouze na konkrétním množství. Nadto se ukázalo, že i obraz přírodních věd vypovídá o jazykovém antropocentrismu, když za jedovaté označujeme látky (popř. rostliny, živočichy aj.), které jsou nebezpečné právě pro člověka.

Po představení teoretických a metodologických východisek jsme se ve třetí kapitole věnovali zkoumanému sémantickému okruhu, jak jej zachycují vybrané české jazykové slovníky, a to z hlediska diachronního i synchronního. Zjistili jsme, že oblast jedu a otravy byla od počátků češtiny spojována pouze s usmrcováním (někoho, něčeho), přenesený význam jedu a otravy, např. v oněch zmiňovaných ukázkách v úvodu *Nebud' tak jedovatý/jedovatá, Netvař se tak otráveně* zachycují až slovníky od 20. století. Nadto jsme se zabývali českou frazeologií s tématem jedu a otravy spojenou.

Na základě analyzovaných dat jsme se v následující kapitole zabývali metaforami spojenými s oblastí jedu a otravy. Ukázalo se, že čeští mluvčí často jako o podávání jedu mluví o oblasti komunikace – zmiňme např. spojení *jedovaté poznámky, jedovaté řeči* nebo jako „otravnou“ klasifikují činnost, která mluvčí nebaví či znechucuje. Taková činnost se pro ně stává pomalým jedem. Nosnou významovou opozicí bývají koncepty „med – jed“ a také „vnitřní – vnější“, které se spojuje např. ve spojení typu *do očí med, za zády jed*. Také jsme se zabývali konceptualizací jedovatých barev v češtině, spojení *bílý jed*, o kterém se v souvislosti s cukrem, solí, moukou a jinými potravinami mluví v současnosti čím dál více.

Pátá kapitola se zabývala obrazem zkoumané oblasti v tradičním českém folkloru. Ze zkoumaných dat vyplynulo, že folklorní texty se vztahují spíše k doslovnému, nepřenesenému významu otravy. Tendenci zabíjet pomocí jedu mají spíše ženy (zatímco muži používají dýky, meče a jiné ostré kovové zbraně). Typickým prostředkem usmrcení je jedovaté zvíře, a to konkrétně had. V přírodě je nejvíce jedovatých zvířat právě hadů. Ukazuje se, že tato skutečnost má na kategorizaci prototypického nositele otravy u mluvčích veliký význam. Mluvčí si v českých folklorních textech hada konotují právě s otravou.

Seznam pramenů a použité literatury

1. Prameny

1.1 Použité slovníky

BĚLIČ, J., KAMIŠ, A. a KUČERA, K.: *Malý staročeský slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1978. Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

BENKO, V.: *Araneum Bohemicum Maximum, verze 15.04*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha, 2015. Dostupné z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

BITTNEROVÁ, D. – SCHINDLER, F.: *Česká přísloví: soudobý stav konce 20. století*. Vyd. 2. Praha: Karolinum, 2003.

Český národní korpus – SYN2015. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha, 2015. Dostupné z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

ČELAKOVSKÝ, F. L.: *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. Praha: LIKA KLUB, 2000.

Elektronický slovník staré češtiny. Praha, oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2006–. Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

FLAJŠHANS, V.: *Česká přísloví: sbírka přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku : přísloví staročeská*. 2., rozš. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013.

HALLER, J. (ed.): *Český slovník věcný a synonymický II*. Praha: SPN, 1974.

HOLUB, J.: *Stručný etymologický slovník jazyka českého: se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. 4. vydání. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1992.

HUGO, J.: *Slovník nespisovné češtiny*. Praha: Maxdorf, 2009.

JUNGSMANN, J.: *Slovník česko-německý*. Praha: Academia, 1989.

KARLÍK, P., NEKULA M., PLESKALOVÁ J.: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2016. Dostupné z WWW: <<http://www.czechency.org>>.

KLÉGR, A.: *Tezaurus jazyka českého*. Praha: NLN, 2007.

LOPATKOVÁ, M., KETTNEROVÁ, V., BEJČEK, E., VERNEROVÁ, A.
a ŽABOKRTSKÝ, Z.: *Valenční slovník českých sloves - VALLEX*. Vydání druhé,
přepřacované a rozšířené. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2016.

MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny,
1997.

Ottův slovník naučný nové doby: dodatky k velikému Ottovu slovníku naučnému. (hesla: Jedy;
Jedovaté rostliny; Toxiny). Fotoreprint. Praha: Paseka / Argo, 1996–2002.

PALA, K. – VŠIANSKÝ, J.: *Slovník českých synonym*. 3. dopl. vyd. Praha: Nakladatelství
Lidové noviny, 2001.

Příruční slovník jazyka českého. Praha: SPN, 1935–1955. Dostupné z WWW:
<<http://lexiko.ujc.cas.cz/heslare/>>.

REJZEK, J.: *Český etymologický slovník*. Třetí vydání (druhé přepřacované a rozšířené
vydání). Praha: Leda, 2015.

Slovník české frazeologie a idiomatiky I–IV (2009). Praha: LEDA.

Slovník současné češtiny. V Brně: Lingea, 2011. Dostupné z WWW:
<<https://www.nechybujte.cz/slovník-soucasne-cestiny>>.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia, 2005.

Slovník spisovného jazyka českého. Praha: Academia, 1989. Dostupné z WWW:
<<http://ssjc.ujc.cas.cz>>.

VÁŇA P. – TRÁVNÍČEK, F.: *Slovník jazyka českého*. Praha: F. Borový, 1937.

VAŠKŮ, Z.: *Velký pranostikon*. Dotisk 1. vyd. Praha: Academia, 2002.

ZAORÁLEK, J.: *Lidová rčení*. Vyd. 3., reprint 1. vyd. z r. 1947. Praha: Aurora, 1996.

1.2 Použitá beletrie a použité folklorní texty

BARTOŠ, F. (ed.): *Národní písně moravské, v nově nasbírané*. V Brně: Nákladem Matice
moravské, 1889. Dostupné z WWW: <<http://tyfoza.no-ip.com/pisne/>>.

ERBEN, K.: *Prostonárodní české písně a říkadla*. Městská knihovna v Praze, 2011. Dostupné
z WWW:
<https://web2.mlp.cz/koweb/00/03/64/89/81/prostonarodni_ceske_basne_a_rikadla.pdf>.

FIKAR, L.: *Samotín*. V tomto uspořádání 1. vyd. Praha: BB art, 2003. Versus.

PLACÁK, P.: *Medorek: (anonymní román)*. V Praze: Plus, 2010.

SUŠIL, F., VÁCLAVEK, B., a SMETANA, R. (eds.): *Moravské národní písně s nápěvy do textu vřaděnými*. 5. vyd. Praha: Argo, 1998. Dostupné z WWW:
<<http://tyfoza.no-ip.com/pisne/>>.

ŠKVORECKÝ, J.: *Zbabělci*. In: *Prima sezóna: Zbabělci ; Konec nylonového věku*. Praha: Odeon, 1991. Spisy Josefa Škvoreckého.

VYSKOČIL, I.: *Haprdáns neboli Hamlet, princ dánský, ve zkratce*. In: *Nedívallo Ivana Vyskočila*. Praha: Český spisovatel, 1996.

WERNISCH, I.: *Doupě latinářů: sežrané spisy (Die ausgewöhleten Schriften)*. Brno: Petrov, 1992.

2. Literatura

ALTMANN, H.: *Jedovaté rostliny, jedovatí živočichové*. Praha: Knižní klub, 2012. Průvodce přírodou.

BARTMIŃSKI, J.: *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Praha: Karolinum, 2016.

BOHÁČKOVÁ, L.: *Hlad a nasycení v českém jazykovém obrazu světa*. Bakalářská práce. Praha: FF UK, 2010.

BULAK, P.: *Dech a dýchání jako zdrojová oblast konceptuálních metafor v češtině*. Bakalářská práce. Praha: FF UK, 2006

ČERMÁK, F.: *Lexikon a sémantika*. Praha: NLN, 2010.

GRZEGORCZYKOWA, R.: Problémy pojetí jazykového obrazu světa v perspektivě srovnávacích výzkumů. *Slovo a slovesnost*, 71, 2010, s. 275–287.

KARLÍK, P., NEKULA, M. a PLESKALOVÁ, J. (eds.): *Nový encyklopedický slovník češtiny*. (hesla: Vaňková, I.: Etnolingvistika; Hladká, Z.: Homonymie; Vaňková, I.: Jazykový obraz světa; Nebeská, I.: Kognice; Nebeská I., Karlík P.: Kognitivní lingvistika; Nekula M.: Metafora; Hladká, Z.: Polysémie). Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2016. Dostupné z WWW: <<http://www.czechency.org/>>.

KARLÍK, P., NEKULA, M. a RUSÍNOVÁ, Z. a GREPL, K. (eds.): *Příruční mluvnice češtiny*. Vydání druhé, opravené. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2012.

LAKOFF, G. – JOHNSON, M.: *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002.

LINHART, I.: *Toxikologie: interakce škodlivých látek s živými organismy, jejich mechanismy, projevy a důsledky*. 2., upr. a rozš. vyd. Praha: Vysoká škola chemicko-technologická v Praze, 2014.

MARKOVÁ, H.: *Základy toxikologie*. Vyd. 1. Ostrava: Ostravská univerzita, Přírodovědecká fakulta, 1998.

PAJDZIŇSKA A.: Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“ – „cizí“. In: L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, s. 27–44.

PATOČKOVÁ, D.: *Obraz života a smrti v českém jazykovém obrazu světa*. Diplomová práce. Praha: FF UK, 2006.

PIEKARCZYK, D.: Jazyková kategorizace květin a pojetí tohoto fragmentu skutečnosti ve vědě. In: L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, s. 45–57.

SALZMANN, Z.: Jazyk a kultura. In: *Jazyk, kultura a společnost. Úvod do lingvistické antropologie*. Praha: Nakladatelství AV ČR, 1997, s. 93–107.

SALZMANN, Z.: Lingvistická antropologie v současném světě. In: *Jazyk, kultura a společnost. Úvod do lingvistické antropologie*. Praha: Nakladatelství AV ČR, 1997, s. 172–185.

STAŇKOVÁ, M. – KURKA, P.: *Toxikologie: skriptum*. Vyd. 1. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2014.

STARÝ, F.: *Jedovaté rostliny*. Praha: AVENTINUM, 2017.

TOKARSKI, R.: Konotace – prototypy – otevřené definice. In: L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, s. 13–25.

TROST, P.: O vlivu jazyka na myšlení. In: *Studie o jazycích a literatuře*. Praha: Torst, 1995, s. 101–103.

VAŇKOVÁ, I. a kol.: *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum, 2005.

VAŇKOVÁ, I.: *Nádoba plná řeči: (člověk, řeč a přirozený svět)*. Praha: Karolinum, 2007.

VAŇKOVÁ, I.: *Základy kognitivní lingvistiky*. Praha: 2013.